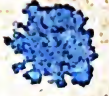

సరతసారమ్

భ (చంద్రశేఖర కృతమ్)

ఆంధ్ర వ్యాఖ్యాత

'నాట్యాచార్య'

అంకా సూర్యనారాయణశాస్త్రి

భ ర త సా ర మ్

(చంద్ర శేఖర పుత్రమ్)

శ్రీ సిద్ధాంత కళాక్షేత్ర మునకు
వ్యాఖ్యాత

12-7-66

ఆంధ్ర వ్యాఖ్యాత :

“నాట్యాచార్య” లంకా సూర్యనారాయణశాస్త్రి

విజ్ఞప్తి

భరతసారమను ఈ గ్రంథమును ప్రసిద్ధ భరత విద్యావిశారదులు, నాకు భరతశాస్త్రోపదేశకులు కీ. శే. నగు సిద్ధాబత్తుని వీరరాఘవయ్య గారు సంపాదించిన ఈ గ్రంథ ప్రయోజనమును చెప్పుచు మొదటి పూర్వరంగప్రకరణము, చివర ప్రకరణమందలి స్థాన కలక్షణములు లుప్తములనియు, అవి శాస్త్రపరిశోధనచేసి పూరించిన పరిపూర్ణ భరత శాస్త్రగ్రంథము కాగలదనియు, భరత విద్యాభ్యాసకుల కెంతయో ఉపయుక్తమనిచెప్పి నన్ను పూరించవలసినదిగా నాకొనగినారు. తదుపరి 1945 సం॥న నాట్యకళాపోషకులగు డాక్టర్ చంద్రమౌళి సత్యనారాయణ రావుగారు “శ్రీ భారతీయ నాట్యశాల” యనుపేరుతో భరతనాట్య శాస్త్రశాలను తెనాలిలో నిర్మించి అందు నన్ను ప్రధాననాట్యాచార్యునిగా నియమించి నాట్యశాలకు అనుబంధశాఖగా నాట్యగ్రంథములను పరిశోధించుటకును, శిథిలభాగములుగల ఈ భరతసారమును పూర్తి గావించుటకును యెంతయో తోడ్పడినారు.

ఆంధ్ర దేశమున భరతనాట్య మొనర్చు నటీనటవర్గీయులకు పరమ పరమాణమగు భరతసారసంగ్రహము చంద్ర శేఖర పండితకృతమగు ఈ భరత సారమునకు ఆంధ్ర పద్యానువాదము. మూలగ్రంథము ప్రచారంబందుండకపోవుట వల్లను, శిథిలప్రాయమగుట వల్లను, నృత్యలక్షణ పరిపూర్ణ గ్రంథము మరియొకటి ఆంధ్రమున లేకపోవుట వల్లను, భరత సార సముద్ధరణా విష్కరణల యవసరముకలిగినది.

భరతసారమను ఈ మహాగ్రంథము కోహల, నందికేశ్వర, హనుమాన్, నారద, అర్జున, శుక్ర, యాజ్ఞవల్క్య, బృహస్పతి, భరతముని, శర్ణదేవుల పదిభరతములను సమన్వయపరచి స్వతంత్రముగా పూర్వరంగ ప్రకరణము, హస్త ప్రకరణము, దేవతా హస్త ప్రకరణము, నుష్యహస్త ప్రకరణము, మృగహస్త ప్రకరణము, సంకీర్ణ హస్త ప్రకరణము, పాదభేదప్రకరణము అని సప్తప్రకరణములుగా దీనిని విభజించి చిల్లకూరి దివాకరపండితుని భరతసార సంగ్రహమును

పద్యకావ్యమువలన తెలియుచున్నది. అంతియేకాని వీరి జన్మకాలము గాని, జననస్థలముగాని, ఎప్పుడు - ఎక్కడ అనునవి లభ్యముకాలేదు.

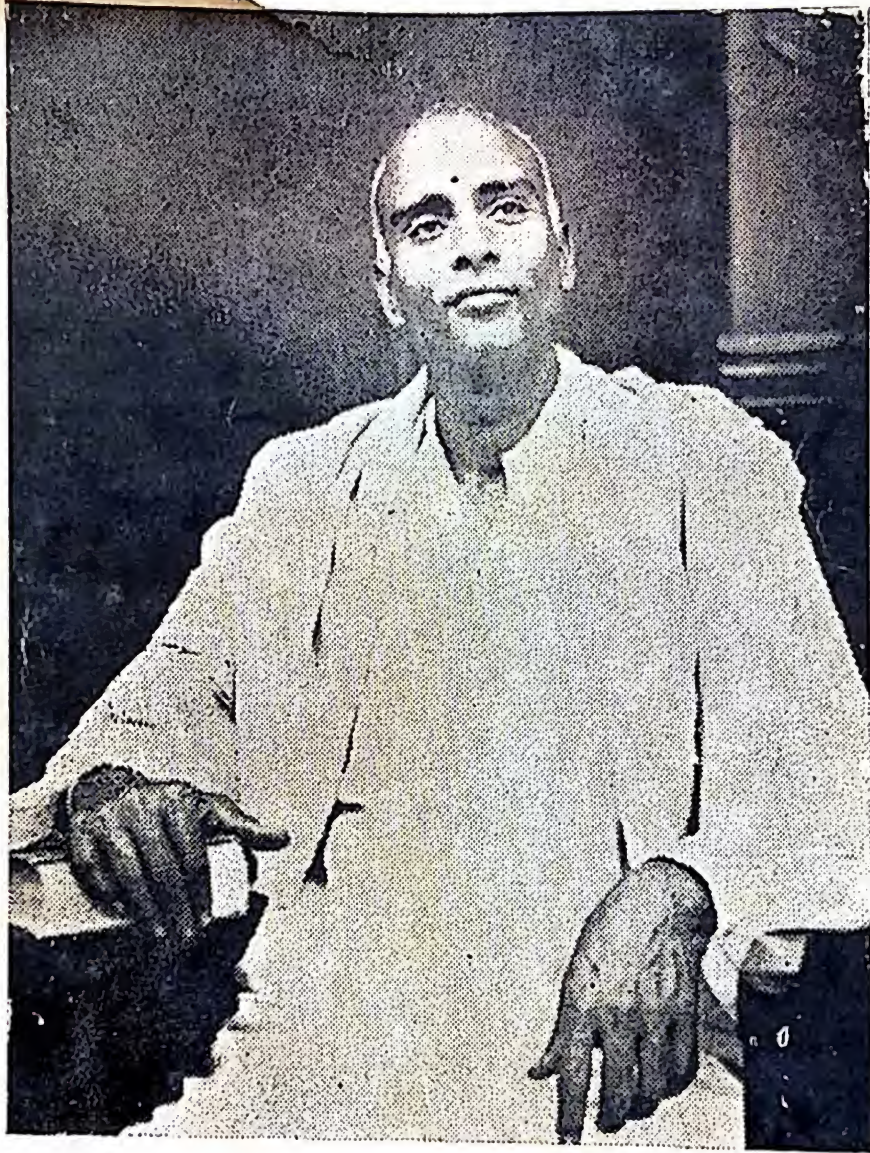
శిథిలీ భూతమగు పూర్వరంగప్రకరణమును, చివరదియగు పాద భేద ప్రకరణమందలి స్థానకలక్షణములను పూరించుటకు శాస్త్రము, కోహల, అష్టన, భరతముని, శార్ఙ్గదేవుల భరతములను ప్రమాణములుగా స్వీకరించినాను - మరియు ఈ భరతసారమునకు చిల్లకూరి దివాకర పండితుల భరతసార సంగ్రహమును పద్యకావ్యము యెంతయో యుపకరించినది. శిథిలపూర పరిష్కార విషయమున ఆత్మబుద్ధికంటెను గురుబుద్ధి విశేషమును లోకోక్తిసనుసరించి అస్మద్గురు దేవులగు బ్రహ్మశ్రీ త్రిపురారిభట్ల వీరరాఘవస్వామిగారికి స్వామింగ నమస్కారములు.

ప్రతిపాడు వాస్తవ్యులు వైఖానసకుల తిలకులు, ఆగమశాస్త్ర పారంగతులు, ఏతద్గ్రంథమునకు కృతిభర్తయు, పండితులు, విశేషించి కవులు, నగు శ్రీమాన్ శ్రీనివాసుల వేంకటాచ్యులవారికిని, బ్రహ్మశ్రీ విదురు సీతారామశాస్త్రిల వారికిని, శ్రీ భారతీయ నాట్యశాల తరఫున శ్రీయుతులు. డాక్టర్ చంద్రమాళి సత్యనారాయణరావుగారికిని కృతజ్ఞతా పూర్వకవందనములు.

మరియు ఈ గ్రంథమందలి రేఖాచిత్రములను వ్రాసియిచ్చిన ఆర్టిస్టు శ్రీ దాసరి వీరయ్యగారికి, ఛాయాచిత్రములను చిత్రించిన శ్రీదేవరపల్లి రాధాకృష్ణమూర్తిగారికిని (మైస్సూడియోస్, గుంటూరు,) వెల్ కం-పెన్ అధిపతులగు శ్రీ జంధ్యాల వెంకటప్పయ్యశాస్త్రిగారికిని నా స్వాగతములు.

తె నా లి ,
25—1—'55. }

ఇట్లు,
నాట్య ఛార్య :
లంకా సూర్య నారాయణ శాస్త్రి.

భరతసార ఆంధ్రవ్యాఖ్యాత
లింకా సూర్యనారాయణశాస్త్రి

ప రి చ య ము

నాట్యము మానవకోటి కతిసహజమైనది. ప్రపంచమందలి సర్వ దేశములందును సమస్తజాతులందును ఇది ప్రచారములో నున్నట్లు తెలియుచున్నది. మానవసృష్టిలో వాగభినయముల పూర్వోత్తరములు నిర్ణయించుట కష్టము. కాని సామాన్యదృష్టికి అభినయసృష్టియే ప్రథమమనిపించును. మానవుల పరస్పర భావవ్యక్తికరణములో అభినయరహితమైన వాక్కుసామాన్యముగా ఉండదనిచెప్పవచ్చును. ఒకప్పుడు వాగన్వితముకాని అభినయము క్వాచిత్కముగా నుండిననుండవచ్చును.

శబ్దానుశాసనము చేయదలచిన వ్యాకర్త లోకములో సిద్ధములైన శబ్దస్వరూపములను, తల్లక్ష్యభూతములైన అర్థములను గ్రహించి సుశబ్దాపశబ్దనిర్ణయపూర్వకముగా సులభ గ్రహణార్థము ధర్మనియమము చేయును. అట్లే నాట్యశాస్త్రము రచింపదలచిన నాట్యవేత్త లోకములో బహుముఖముగా అనంతముగా ప్రచారములోనున్న అభినయస్వరూపములను గ్రహించి యుక్తాయుక్తాభినయ నిర్ణయపురస్సరముగా ఉచితభావస్ఫోరకము మనోజ్ఞమునగురీతిని గ్రహణసౌకర్యముకోసము ధర్మనియమము చేసినట్లు సూచితమగుచున్నది. అందుచేతనే-

దేవానామసురానాంచ రాజ్ఞామథకుటుంబినాం |

బ్రహ్మరీణాంచ విజ్ఞేయం నాట్యం వృత్తాంతదర్శకం ||

యోఽయం స్వభావో లోకస్య సుఖదుఃఖసమన్వితః |

సోఽంగాద్యభినయోపేతో నాట్యమిత్యభిధీయతే ||

త్రైలోక్యస్యాస్య సర్వస్య నాట్యం భావానుకీర్తనమ్ ||

అని భరతముని నాట్యస్వరూపము నిర్వచించినాడు. అనగా నానాభావోప సంపన్నము, నానావస్థాంత రాత్మకమునగు త్రైలోక్యవృత్తానుకరణము నాట్యస్వరూపమని భావము.

ఈ నాట్యవిద్య మర్త్యలోకమందే కాక స్వర్గాది లోకములందు కూడా వర్తించుచున్నదనియు, దీనికి ఆదికర్త పద్మభువుడనియు, ఆయన

దీనిని పంచమ వేదముగా సృజించెననియు, తన్నాట్య వేదమును బ్రహ్మ వలన తెలిసికొని తాను నాట్యశాస్త్రము రచించినట్లును భరతముని పేర్కొన్నాడు. ఈ విద్యను శివపార్వతులును బ్రహ్మవిష్ణునంది కేశవు రాదులును రచించినట్లు అన్యత్ర కనబడుచున్నది. దీనినిబట్టి ఈ నాట్య విద్యకు గల ప్రామాణ్యము ప్రాశస్త్యము ప్రాచీనత స్పష్టమగుచున్నవి.

ఈ నాట్యము నానావిధార్తులకు విశ్రాంతి జననము, సుఖతులకు ధర్మము, యశస్యము, ఆయుష్యము, హితము, బుద్ధివర్ధనము లోకోప దేశజననము అనుచు ప్రయోజనము లనేకములు పేర్కొని -

నతజ్ఞానం నతచ్ఛిల్పం నసావిద్యా నసాకలా|

నాసాయోగో నతత్కర్మ నాత్యేఽస్మిన్యన్నదృశ్యతే||

అని భరతాచార్యుడు దీనిని సర్వప్రయోజన సమప్తి రూపముగా ప్రశంసించినాడు.

ఈ నాట్యము నాటకాదులందు ప్రయోజ్యమైనది. నాటకాదులు రసాశ్రయములు. రసము ఆనంద సబ్రహ్మచారి. ఆనందము సర్వప్రాణి సహజమైనది - సమస్త జనలక్ష్యభూతమైనది. తదనుభూతి రసాస్వాదన మువల్ల కలుగుచున్నది. రసములు భావములవల్ల నిష్పన్నములగు చున్నవి. భావములు - సాహిత్యమందు శబ్దార్థాదులవల్లను, సంగీత మందు నిషాదర్ష భగాంధారాది స్వరములవల్లను, చిత్రకలయందు వర్ణ రేఖాదులవల్లను వ్యక్తములగుచున్నవి. అట్లే ఆంగికాద్యభినయమువలన భావము లభివ్యక్తికి వచ్చుచున్నవి.

భావములు తమతమ సాక్షాత్కారమునకు సాధనభూతమైన అభినయమువలన రసములను భావించుచున్నవి. రసభావముల పరస్పర భావనమువలన అభినయసిద్ధి కలుగుచున్నది. ఈ విషయము ఈ భరత సారమందు కూడా -

కంఠేనాలంబయే ద్వీతం హస్తేనార్ధం ప్రదర్శయేత్ |

చక్షుభ్యాం దర్శయేద్భావం పాదాభ్యాం తాళమాచరేత్ ||

యతోహస్తస్తతో దృష్టిర్యతో దృష్టిస్తతోమనః|

యతో మనస్తతో భావో యతోభావస్తతోరసః||

అని సూచితమైనది. అట్టి రసభావసహకృతమైన అభినయము సామాజికులకు అలౌకికాహారదజనకమై పరమపురుషార్థమునకు సాధనమగుచున్నది.

ఈ నాట్యము వాద్యాభినయ సంగీతరసాది సహకృతమైనది. ఇది వాచికాంగికాహార్య సాత్వికభేదముచేత చతుర్విధము. ఇందలి వాచికమునందు శబ్దార్థ ప్రధానమగు సాహిత్యమును, భావప్రధానమగు సంగీతమును అంతర్భూతములగుచున్నవి. ఆంగికాహార్యములందు వర్ణ రేఖాది ప్రధానమగు చిత్రకళ అంతర్గతమగుచున్నది. కనుక లలితకళలని పేర్కొనబడుచున్న సంగీత సాహిత్యచిత్రవిద్యలకు నాట్యశిల్పము సమష్టి రూపమని చెప్పవచ్చును.

అభినయము నాట్య - నృత్య - నృత్త భేదముచే త్రివిధమైనది. నాట్యము నాటకాదిరూపకములందే ప్రయోజ్యమనియు, నృత్తము రస భావవిహీనమనియు, రసభావవ్యంజకాదియుతము నృత్యమనియు నిర్వచించినారు. నాటకాదులందు రసభావములు ప్రధానములగుటచేత వాని చనుసరించి వస్తువునూలములగు వాచిక వాక్యార్థాభినయాదులు ప్రధానములగుచున్నవి. వానియందు నృత్తనృత్యము లుండవని తాత్పర్యము కాదు. ఆయా సన్నివేశాదులను తత్తదంగరసములను అనుసరించి అవి అప్రధానముగా ప్రయోజ్యములగుచుండుననియే భావము. అట్లే ఆంగికాభినయమును ప్రతిపదార్థాభినయమును నాట్యధర్మాదులును ప్రధానములగుటచేత నృత్యము రసభావవ్యంజకాది యుతమగుచున్నది. అందు సమప్రధానముగా గాని అప్రధానముగా గాని నృత్తమున కనుప్రవేశమున్నదని వేరుగా చెప్పనక్కరలేదు.

ఇక నృత్తము : లేక ఆంగికాభినయమును, నాట్యధర్మాదులును ప్రధానములగుటచేత దీనిని రసభావవిహీనమనియు, తాళలయాశ్రితమనియు నిర్వచించినారు. అయినను ఇందు రసభావములత్యంత ముండవని భావముకాదు.

చిర్క్కిరించిరిచ్చిరం విరించిః సాకారతాసత్య సతారకాసా।

సాకారతాసత్య సతారకాసా చిరంచిరిచ్చిరం విరించిః॥

ఇత్యాది కావ్యములందు రసభావము లెంతవరకు ప్రాధాన్యము వహించుచున్నవి? అట్లే మృదంగతాళాది శబ్దములు గర్జించుచుండ,

సరిగమల చిత్తజల్లులు వర్షించు పల్లవిపాటలందు భావ మెంతవరకు ప్రధానమగుచున్నది? కావున నృత్తమందు రసభావము లప్రధానముగా అను ప్రవేశ మొందుననియే తాత్పర్యము. ఏదో ఒక భావమును తదభి నిర్వృత్తమగు రసమును కించిత్తైన అభివ్యక్తముచేయని అభినయము లోకవిరుద్ధము. అందుచేతనే -

న భావహీనోఽస్తిరసో నభావో రసవర్జితః।

పరస్పరకృతాసిద్ధి స్తయోరభినయో భవేత్ ॥

అని భరతాచార్యుడు ప్రవచించినాడు.

త్రివిధాత్మకమగు ఈ నాట్యము లాస్యతాండవ భేదముచేత ద్విధా భిన్నమైనది. లాస్యము సుకుమారనాట్యము - స్త్రీజనప్రయోజ్యమైనది. ఉద్ధతనాట్యము - తాండవము - పురుషజనప్రయోజ్యమైనది.

స్త్రీ పురుష జనోచితము జగత్కల్యాణానంద ప్రదము నగు ఈ నాట్యము పూర్వము భారతభూమిలో బహుళ ప్రచారములో నున్నట్లు కనబడుచున్నది. రాజాంతఃపురములందును, సంపన్న సౌధములందును, సామాన్యావాసములందును చిత్రకళాది నైపుణ్యము నాట్య చాతుర్యము విరాజిల్లుచుండెడివను విషయము పురాణేతిహాసదృష్టికిని సాహిత్యరసికులకును సామాన్యమైనది.

ప్రభువులు శాస్త్రవేత్తలను, కళాకోవిదులను తమతమ ఆస్థానములందుంచుకొని సశౌరవముగ పోషించుచుండెడివారు. అందువలన సమస్త విద్యలందును సర్వతోముఖజ్ఞానము అభివృద్ధి నొందుచుండెడిది. తత్తద్విషయకములగు ఉత్తమ గ్రంథరచనలు సాగుచుండెడివి. ప్రజలు వివేక విజ్ఞాన వికసితబుద్ధులై సుఖించుచుండెడివారు. విద్యల నాదరింపక ఉపేక్షించుటచేతను, విద్యావిధులను ప్రోత్సహింపక విద్వేషించుట చేతను ఎట్టి అనర్థములు వాటిల్లునో తీక్షణబుద్ధులకు తెలియనిదికాదు.

రాజులు శ్రీమంతులు రసికులు సమస్త శుభసమయములందును నాట్యాదులు ప్రదర్శింపజేసి ఆనందించుచుండుట చారిత్రకదృష్టికి క్రొత్తది కాదు. ఈ విషయము ఈ భరతసారముగూడ సూచించినది -

ద్రష్టవ్యే నాట్యసృత్యేచ సర్వకాలే విశేషతః।

నృత్యం తత్ర నరేంద్రాణా మభిషేకేమహోత్సవే।

యాత్రాయాం దేవయాత్రాయాం వివాహేప్రియసంగమే!

నగరాణా మగరాణాం ప్రవేశే పుత్రజన్మని

శుభార్థిభిః ప్రయోక్తవ్యః మాంగల్యం సర్వకర్మసు॥

ఏతద్ధర్మ మేర్పడిన కుశీలవకులములు దేవదాసీకులములు ఇందుకు ప్రబల నిదర్శనములు. మలబారులోని కథాకళినాట్యము, ఆంధ్రదేశములోని కూచిపూడిభాగవతము, వంగదేశమందలి మణిపూర్ నాట్యము, ఉత్తరదేశమందలి కథక్ నాట్యము మొదలైనవి భరతనాట్య సంతానములు. వాని స్వరూపభేదములు వివరించుట కిచట అవకాశములేదు.

ఆంధ్రదేశములో అనాదినుండియు భరతనాట్య మవిచ్ఛిన్నపరం పరగా వచ్చుచున్న సంగతి ఆంధ్రసాహిత్య పరిజ్ఞాతలకు, ఆంధ్రచరిత్ర పరిశోధకులకు సువిదితము. అందుకు శతాధికములగు యక్షగానములు త్సేత్రజ్ఞపదములు మొదలైనవి నిదానములు. తంజావూరు పరిపాలకులగు ఆంధ్ర మహారాష్ట్ర ప్రభువులు ఆంధ్రమున స్వయముగా గేయాదులు రచించియు, ఆంధ్రదేశమునుండి పదకర్తలను రావించి పదాదులు రచింపజేసి అభినయింపజేసియు వినోదించెడివారని వారి చరిత్ర చెప్పుచున్నది. కొండవీటి రెడ్డి ప్రభువులలో నొకరగు కుమారగిరి ప్రభువు వ సంతరాజీయ మను నాట్యగ్రంథము రచించి లక్ష్మణదేవియను వేశ్యాంగనచేత ప్రయోగింపజేసినట్లును, ప్రతాపరుద్రుని బావమరదియగు జయసేనాని నృత్యరత్నావళియను నాట్యగ్రంథము రచించి మాచలదేవియను వారకాంతచేత ప్రయోగింపజేసినట్లును, వీరివలన భరతనాట్యము బహుళప్రచారము నొందినట్లును ఆంధ్రదేశమున ప్రసిద్ధి కలదు.

ఇతివృత్తముతోగూడిన కూచిపూడి భామాకలాపముకంటె విలక్షణముగా నాట్యమును సమయవిశేషములం దభినయించుచుండెడి విశిష్టాచారము ఆంధ్రముననున్నట్లు శ్రీనాథుని పల్నాటి వీరచరిత్రయందును, సోమనాథుని పండితారాధ్యచరిత్రము నందును—కనబడుచున్నది.

నాట్యమేళమువారు నవవిలాసముల
వచ్చి నమ్రతమెక్కి ప్రక్కగానిల్వ

ఘనమైన భవంబున కామభూవిభుడు
 నవ్వుచు సెలవిచ్చె నాట్యంబుసేయ
 సరమృదంగము లెన్నె వాయించుమేటి
 కుడిభాగమునయందు కుదురుగాసిలిచె
 తాళ మానజ్ఞులు దాపటి దిశను
 నిలచి రుత్సాహంబు నేరుపుమీర
 ముఖ వీణవాయించు ముఖ్యుడొకండు
 రాగ మాలాపించు రమణలిద్దరును
 నిండువేడుకతోడ నిలిచిరివెనుక
 కంజలొచనయను ఘనమైనపాత్ర
 మదనుపట్టపుదంతి మంజులవాణి
 భరత శాస్త్రోచిత బహురాగములను
 గరిమతోనేర్చిన కంతుబాణంబు
 వచ్చి సభాసదుల్ వర్ణించిచూడ
 నిలిచి నాట్యమునకు నేర్పరియైన
 వేత్రపాణికిదగ వినయంబుజూపి

అడడొసంగిన గజ్జ లతిభక్తితోడ
 పాడుచులగట్టి పంచవర్ణముల
 కాశగట్టిగగట్టి కడుజవంబడర
 మద్దెల తాళాల మధ్యనిలుచుండి
 ఓరజూపునరాజు నాయనజూచి
 సమపాదయుతమైన స్థానకస్థితిని
 తాత్పర్యమున దేవతలకును మొక్కి
 పుష్పాంజలియొసంగి పూనినాట్యంబు
 సమకట్టి నాదంబు సభయెల్లగమ్మ
 కైకోలు విడుదలల్ ఘనకళాశైలి
 కైముడికట్టుముల్ కనుపింపజేసి
 వెలయంగ తొమ్మిది విధములై నట్టి
 భూచారి నాట్యంబు పొందుగాసలిపి
 పదునారు విధములై పరగినయట్టి

ఆకాశచారియు సమరంగనాడి
 అంగహారాఖ్యగలట్టి నాట్యంబు
 విదితమకా తొమ్మిదివిధములనాడి
 గతిచారి భేదముల్ గనుపడునట్లు
 భ్రమణ సంయుతదీప్తి పటిమమీరంగ
 పాణిభేదములను పాటించిచూపి
 స్థానకసంచయ సంయుక్తి అమర
 ప్రేరిణి దేశిని ప్రేంఖణ శుద్ధ
 దండికాకుండలి తగుబాహుచారి
 సప్తతాండవములు సల్పెచిత్రముగ
 సభవార లాశ్చర్య సంయుక్తలైరి.

—పల్నాటి వీరచరిత్ర

జాళి, యొయ్యారంబు సరసంబుదనర
 వరుస జతుర్విధ వక్త్ర విభ్రమము
 బారి సప్తవిధ నిజభూలతాటనము
 షడ్వింశతిక్రమ చక్షురంకితము
 షడ్విధ నాసా లసత్కంచితంబు
 ఘనయుక్తి దశవిధ కర్ణావధాన
 మును నవవిధగళ ముఖ్యోల్లసనము
 సురుచిరత్రి విధవక్షో విలాసంబు
 ధరజెప్పనొప్పు పాదద్వయపంచ
 కంబు నూరుద్వయ కలితపంచకము
 బంబి సుగతి సమభంగి త్రిభంగి
 యరదగు వింశతి యంగహారములు
 ధర నిరువదిరెండు దానకంబులును
 చల్లీసు దృష్టు జౌషష్టిహస్తములు
 బల్లీసుచారులు భ్రమరులునేడు
 నొగిగరణంబు లష్టోత్తరశతము
 మొగి నూరలంకారములు శిరోభేద

ములు పదుమూడును ముప్పదిరెండు
 వొలు పారు దండసంబులునొప్ప హంస
 గతియును మాతంగతియును వృషభ
 గతియును మర్కటగతియును మేష
 గతియును మయూరగతియును భోగి
 గతియును నా బెక్కుగతులు నొల్పార
 రంభయాదిగ సప్తరస్సమాహంబు
 గుంభినీ సతులతో గూడియాడంగ.

—పండితారాధ్య చరిత్ర-పర్వత ప్రకరణము

నేటికిని ఆంధ్రదేశములో చక్కని భరతనాట్య మభినయింపగల నాయకురాండ్రు చాలమంది కలరు. ఎట్టి విషయమైనను భావమును వివరించి ప్రదర్శింపుమన్నచో వారు నిర్దుష్టముగా మనోహరముగా అభినయింపగలరు. చిరస్మరణీయులు యశశ్శరీరులు శ్రీ దుగ్గిరాల గోపాల కృష్ణయ్యగారు ఒకానొక నాయకురాలిచేత హస్తాదులు పట్టించి, ఛాయాపటములుతీసి, తానును ఆనంద కె. కుమారస్వామిగారును ఆంగ్లములోని కనువదించిన అభినయ దర్పణమున ముద్రింపించినారు.

తార్కాణము లిట్లుండ ఆంధ్రదేశములో భరతనాట్య మాది నుండి లేదనియు, దేశాంతరమునుండి తెచ్చుకొన్నారనియు, భరతనాట్య మతి ప్రాచీనసరణిలో నున్నదనియు, నవీనపద్ధతుల ననుసరించి మార్పులు చేయవలెననియు పలుకుట కేవల మజ్ఞానవిజృంభితము—సాహసము మాత్రము!

ఆంధ్రదేశములో భరతనాట్యాభ్యాసమునకై అర్థ ప్రదర్శనాదులకు నందికేశ్వరకృతమగు అభినయదర్పణమును, భావనిర్ణయమునకు భరతరసప్రకరణమును, విశేషవినియోగములకు ఈ భరతసారమును, భరతసారసంగ్రహమును, కరణాంగహారములకు (భంగిమలకు) భారతీయ నాట్యశాస్త్రమును, జయ సేనానికృతమగు నృత్యరత్నావళిని అనుసరించుచున్నట్లు చెప్పవచ్చును. వీనిలో అభినయదర్పణము భరత రసప్రకరణముతప్ప తక్కినవి ముద్రితములైనట్లు కనబడదు. గ్రంథకర్త కాలాదులుకూడా తెలియుటలేదు.

చంద్రశేఖర కృతమగు ఈ భరతసారమునకు చిల్లకూర దివాకర కృతమగు భరతసార సంగ్రహము ఆంధ్రపద్యానువాదము. ఈ సంగ్రహమందు భరత, కోహల, నందికేశ్వర రాంజనేయ నారదాద్వైత శుక్ర యాజ్ఞవల్క్య బృహస్పతి శార్ఙ్గ దేవులు రచించిన దశభరత గ్రంథముల నుండి విషయములు సంగ్రహించి భరతసారకర్త స్వతంత్రముగా ఈ భరతసారమును రచించినట్లు చెప్పియున్నది. మరియు

నృత్యమాత్రోపయోగ్యాని కథ్యంతే లక్షణైః కమాత్
ప్రథమంతు శిరోభేదః దృష్టిభేదః తత్పరం
గ్రీవాహస్తా పాదభేదా స్థానకాని ప్రదర్శ్యతే.

అను లక్షణానుసారముగ నృత్యము శిరోభేదములు, దృష్టిభేదములు, గ్రీవాభేదములు, హస్తభేదములు, స్థానకములు అను షడంగములతో పరిపూర్ణము - నందికేశ్వరకృతమగు అభినయదర్పణమున పాదభేద - స్థానకములు లేకపోవుటచే అసంపూర్ణము. దీనినిబట్టి ఈ భరతసారమునకు గల ప్రామాణ్యప్రాశస్త్యములు సువ్యక్తములగుచున్నవి. అభినయదర్పణముకన్న ఈ భరతసారములో పాదభేదములు, స్థానకములు, వాద్యకులు, పాత్రదేవతాత్వము, కాళిక, కంచుకము, నాట్యమండపము, యవనిక, అసంయుతహస్తములలో రేఖాచంద్రాది హస్తవిశేషములు ఇత్యాదులు విశేషములు. ఇంకను నాట్యభేదములనుపేరుతో కర్ణణాంగహారము లిరువదినాలుగు చెప్పినాడు. ఇవి భరతోక్తములగు తాండవలక్షణాంగములుగా భాసించుచున్నవి.

చిరంజీవి శ్రీ లంకాసూర్యనారాయణశాస్త్రి ఈ భరతసారమునుద్ధరించి పరిష్కరించి సుబోధకమగు వ్యాఖ్యానము రచించినాడు. ఇందలి పూర్వరంగప్రకరణమును స్థానకలక్షణములును ఇతడు భారతీయ నాట్యశాస్త్రము, సంగీతరత్నాకరము అద్భుతభరతము ఆదిభరతము ఇత్యాదులనుండి సేకరించి ఇందు నిబంధించినాడు. ఇతడు నాట్యశాస్త్రపండితుడేకాక సంప్రదాయ సిద్ధమగు నాట్యవిద్యయందు సిద్ధహస్తుడు - నాట్యాచార్యులగుదాంచుతుడు.

ఈ భరతసారమందలి సంయుతాసంయుత హస్తములు నృత్య హస్తములు స్థానకములు ఇత్యాదులకు మనోహరములగు బొమ్మలు శ్రీ శాస్త్రి స్వీయపర్యవేక్షణముకింద వ్రాయించి ముద్రింపించినవి. అందుచేతనే నాట్యసమయమున ప్రేక్షకలోకమున కాహస్తము లెట్లు ప్రదర్శితములగునో అట్టి ఆ కృతులతో నవి యొప్పుచున్నవి. ఇట్టి చిత్రములతో అచ్చుపడిన గ్రంథమిదివరకు లేదని చెప్పవచ్చును. ఇట్టి ఉత్తమగ్రంథము నాంధ్ర సరస్వతీ పాదపీఠమున సమర్పించుటకై శ్రీ శాస్త్రి సలిపిన కృషికి ఆంధ్రదేశములోని సటీసట కులములును నాట్యపండితులును సహృదయులును కృతజ్ఞులు కాదగినవారు.

శ్రీమాన్ శ్రీనివాసుల వెంకటాచార్యులుగారు ఇట్టి ఉత్తమ గ్రంథమునకు కృతిభర్తలగుట హేముః పరమామోదః అని చెప్పవలెను. శ్రీమాన్ ఆచార్యులుగారు వైఖానసకులతీలకులు, పండితులు, హరివిభవాద్యనేక గ్రంథకర్తలు, గాయకులు, వితరణయశోభాసితులు, విశేషించి ఈ భరతసారముదాపయితలు.

ఈ వ్యాఖ్యాతకును, ఈ కృతిభర్తకును ఆంధ్రసరస్వతి సర్వ శుభము లనుగ్రహించునుగాక! శ్రీమతి రుక్మిణీ అరంజేల్ అడయారులో నిర్వహించుచున్న కళాక్షేత్రమువలె శ్రీ సూర్యనారాయణ శాస్త్రి నిర్వహించుచున్న శ్రీ భారతీయ నాట్యశాల ఆంధ్రదేశములో భరతనాట్యాభివృద్ధికి మార్గదర్శకమై వర్ధిల్లునుగాక ఇత్యాశాస్సహే!

ఇతి శ్రీః

శక్కర్ నగర్ -
జెల్లపల్లికాంప్
జూబ్బరధ సప్తమి
30-1-55

ఇట్లు
త్రిపురారిభట్ల వీరరాఘవస్వామి

పండితాభిప్రాయము

నాట్యాచార్యులగు శ్రీ లంకాసూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు నాకుఁ జిరకాలమిత్రులు. తెనాలివాస్తవ్యులు. వీరు తర్క-సాహిత్యశాస్త్రములయందుఁ జక్కని కృషిచేసియు, సంతతితో నూరుకొనక, చతుర్విధాభినయ సంపన్నులుగు నాట్యశాస్త్రమునందుఁ బ్రత్యేక పరిశ్రమ సలిపి, యీనాఁడు తమజీవితమును నాట్యకళారాధనకంకితము గావించి యున్నవారు.

ఎప్పుడునుగాని కళాకారు లల్పసంఖ్యలోనే యుందురు. వారు తమకళారచనలచే సామాజికులను కళావిదులునుగా, కళారసికులనుగా, చీర్చిదిద్దుచుందురుగనుకనే, సామాజికులు బహుసంఖ్యలో నుండురనిన నాశ్చర్యముకాదు. ఇట్టి ఫలసిద్ధి నిమిత్తమయియే కళాకారులతో నత్యవసరము కల్గును సమాజమునకు. ఎవ్వరో పదుగురు విజ్ఞులున్నంత మాత్రమున, నాట్యరసికత దేశదృష్టితో వ్యాప్తిచెందినట్లుకాదు. కథాశైలి, కూచిపూడి, మణిపూరు, మొ॥ నాట్యభేదములనుగూర్చి, స్వయముగనో, సినిమాలద్వారముననో, శ్రవణమాత్రముగనో తెలిసికొని నాట్యకోవిదులవలె నటించువారి నెందఱి నో చూచుచున్నాము. 'సర్వం హస్తీపదేమగ్న' మున్నట్లు పై నాట్యభేదముల నన్నిటిని ఒక్క 'భరత నాట్యము' క్రిందనే కట్టగాఁజేర్చి సంతోషించువారును లేకపోలేదు. ఈ పరిస్థితియంతయు దేనివల్ల? నిజమైన నాట్యసంప్రదాయము - భరత నిర్మితమైనది - యథాతథముగా దేశీయులకు - వ్యాపకముగాఁ - బరిచయము కాకపోవుటవల్ల నని చెప్పవచ్చును.

కనుకనే ఆంధ్రుల కర్తవ్యమింతటితోఁ దీరలేదు. భరతనాట్య కళారసజ్ఞతను దేశీయులలో బహుముఖముల వ్యాపింపఁజేయవలసిన పనియెంతయుకలదు. వేదికలమీఁదను, 'వెండితెర'ల మీఁదను ప్రదర్శింపఁబడు హస్తపాదాది విన్యాసములన్నియు భరతనాట్యముని భ్రమ పడు వాతావరణము తొలఁగిపోవలయును. 'ఇది భరతనాట్యము - దీని యందలి రసభావసంపత్తి యిది!' అని వివేచించుకొని యానందింపఁ గల శక్తి యాంధ్రులలో మఱలఁ బరిమళింపవలయును. ఇట్టి మహా

దేశముతోనే భరతశాస్త్రజ్ఞులు ఫలసిద్ధివలకుఁ బట్టుదలతోఁ బని చేయవలయును.

ఈ దృష్టితోనే శ్రీ లంకా సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు ఈ 'భరతసార' మను గ్రంథము నాంధ్ర వ్యాఖ్యా విశిష్టముగాఁ బ్రకటించుచున్నారు. ఈ గ్రంథము శాస్త్రిగారికి 'పూర్వరంగ ప్రకరణము' వినాగా నుపలబ్ధమైనను, దీనికనువాదప్రాయమై, చిల్లకూరి దివాకరునిచేఁ దెలుఁగున రచింపఁబడిన 'భరతసార సంగ్రహము'ను బట్టి, దానికి మాతృకయగు దీనియందుఁ దప్పక పూర్వరంగముగూడ నుండి యుండునని యూహించి, తద్గ్రంథ కర్త యే యే గ్రంథములనుండి పూర్వరంగ విషయముల నేర్చి కూర్చివాసెనో, వాటినే వీరు తిరుగఁ బరిశోధించి, యతని సద్యములకు సరియైన శ్లోకములను సంగ్రహించి, 'పూర్వరంగ' మొకటి సిద్ధముచేసికొని యిందు జతపఱచి, దీనికిఁ దాము తెలుఁగు వ్యాఖ్యానమువ్రాయుచు, హస్తప్రకరణమునందలి వివిధ హస్త విన్యాస స్వరూపములును సులభముగా నవగతమగుటకుఁగాను వాటికిఁ దగిన చిత్రములను వ్రాయించి యిందుఁ జేర్చి, నాట్యకళారసికులకు సర్వవిధముల నుపయోగించునట్లు రచించియున్నారు. ఇందలి ప్రకరణములన్నియు సమగ్రమై, లక్ష్య (వినియోగ) లక్షణ సంపన్నమై యొప్పుటచే నాట్యసాధకుల కెంతయు లాభకరము. ఇంతటి పరిశ్రమ నాట్యకళేయందలిలోఁతు లనుభవపూర్వకముగాఁ దడవిచూడని వారి కసాధ్యమని వేఱుగాఁ జెప్పఁబనిలేదు.

ఈ విధముగా 'భరతసార' మను దీనికి 'ఆంధ్రవ్యాఖ్యాత' యగు శ్రీ శాస్త్రిగారు, ఆంధ్రుల కింకను సరియైన యందుబాటులోనికి రాక, కళానుభవవిషయమునఁ గొఱకుడువడని భరతుని 'నాట్యశాస్త్రము'నకే యింత విపులమగు ఆంధ్ర వ్యాఖ్యానమును సచిత్రముగా రచించి, యాంధ్ర నాట్యకళను సమగ్ర పఱుచుటకుఁ బ్రయత్నింపఁ గలరని యాశించుచున్నాను.

ఇట్లు భవదీయుఁడు,

బీదురు వేంకటశేషయ్య, బి. వి.

హైదరాబాద్ (దక్కన్)

విషయ సూచిక

	పుట		పుట
ప్రారంభ	1	నాట్యక్రమము	14
నాట్యోత్పత్తి	2	అభినయలక్షణము	15
నాట్యకర్తలు	2	అభినయభేదములు	15
నాట్యభేదములు	3	ఆంగికాభినయ త్రివిధత్వము	16
సభాలక్షణము	5	అంగములు	16
సభానాయకుడు	5	ప్రత్యంగములు	16
సభాసదులు	6	ఉపాంగములు	16
పాత్రలక్షణము	6	<u>శిరోభేదములు</u>	17
పాత్రదేవతాత్వము	7	ధుత-నిధుతశిరము	18
అపాత్రలక్షణము	7	ఉద్ధృతశిరము	18
నీచనాట్యము	8	అనధూత శిరము	18
నటలక్షణము	8	కంపితశిరము	19
నర్తకలక్షణము	9	అకంపితశిరము	19
ఆచార్యలక్షణము	9	ఉద్వాహితశిరము	19
పాత్రబహిః ప్రాణములు	9	పరివాహితశిరము	19
అంతః ప్రాణములు	9	అంచితశిరము	20
కాశీలక్షణము	10	నిహించితశిరము	20
ఊరుకంచుకము	10	పరావృత్త శిరము	20
గజ్జెలు	11	ఉత్క్లిష్ట శిరము	20
పాదభూషణ నిషేధము	12	అఘోముఖశిరము	20
నాట్యమంటపము	12	లోలితశిరము	21
యవనిక	13	<u>నవవిధ దృష్టి భేదములు</u>	21
వాద్యకులు (ఆర్కెస్ట్రా)	13	చార్వదృష్టి	21
ప్రథమవాద్యము	14	యాతదృష్టి	21
రంగపూజ	14	మీలితదృష్టి	22
పుష్పాంజలి	14	ఉన్నీలనదృష్టి	22

	పుట		పుట
కంపదృష్టి	22	అర్థపతాక	31
వ్యావృత్తదృష్టి	23	కర్తరీముఖ	32
అంతర్మీలనదృష్టి	23	మయూర	33
అధస్తలదృష్టి	23	అర్థచంద్ర	33
ఊర్ధ్వతలదృష్టి	23	అరాళ	34
<u>గ్రీవాభేదములు</u>	24	శుకతుండ	35
సుందరీగ్రీవము	24	ముష్టి	36
తిరశ్చనగ్రీవము	24	కపిత్థ	37
పరినర్మితగ్రీవము	24	శిఖర	38
ప్రకంపితగ్రీవము	25	సూచీముఖ	39
<u>హస్తప్రాణలక్షణము</u>	25	ఖటకాముఖ	40
ప్రసారణము	25	బాణ	41
కుంచితము	25	సర్పశిర	41
రేచితము	26	పద్మకోశ	42
పుంఖితము	26	మృగశీర్ష	43
అపవేష్టితము	26	లాంగూల	44
ప్రేరితము	26	సింహవదన	45
ఉద్యేష్టితము	26	చతుర	45
వ్యావృత్తము	✓ 26	అలపల్లవ	46
పరివృత్తము	26	హంసాస్య	47
సంకేతము	27	భ్రమర	48
చిహ్నము	27	హంసపక్ష	49
పద్ధార్థిక	27	సందంశ	50
<u>హస్తభేదములు</u>	28	ముకుళ	51
<u>అసంయుతహస్తములు</u>	28	తామ్రచూడ	51
పతాక హస్తలక్షణ		రేఖాచంద్ర	52
వినియోగములు	29	ఖండచతుర	53
త్రిపతాక	30	సర్పచతుర	53

	పుట		పుట
చలసర్ప	53	రతామోద	68
అర్థసూచి	54	కపోత	69
ఊర్ణనాభ	54	గజదంత	70
హాణిహస్తము	55	<u>నృత్యహస్తములు</u>	71
<u>సంయుతహస్తములు</u>	56	గజదంత హస్తలక్షణ	
స్వస్తికహస్తలక్షణ		వినియోగములు	72
వినియోగములు	56	తలముఖ	72
అంజలి	57	విప్రకిర్ణ	73
పుష్పపుట	57	సూచీవిధ	73
చతురశ్ర	58	నలినీపద్మకోశ	74
కర్తరీస్వస్తిక	58	మకర	74
ఛోల	59	జ్ఞాన	75
పతాకస్వస్తిక	59	పల్లవ (కిసలయ)	75
అవహిత	60	అర్థరేచిత	76
వర్ణమాన	61	కచబంధ (కేశబంధ)	77
ఉత్తానవంచిత	61	కపోత	77
ఉత్సంగ	62	పార్శ్వమండల	78
కలశ	62	త్రిపతాక పక్షవంచిత	78
పక్షవంచిత	63	కరిహస్త	79
తిలక	63	ఊర్ణమండల	79
నాగబంధ	64	ముష్టిస్వస్తిక	80
వైష్ణవ	64	ఉద్భ్రుత	81
మకర	65	పురోమండల	81
వల్లభాయిత	66	నితంబ	82
ఖటకావర్ణమాన	66	ఉల్బణ	83
మిత్రోత్సంగ	67	ప్రయుక్తాలపల్లవ	83
కర్కట	67	లతాహస్త	84
నిషిద్ధ	68		

	పుట		పుట
సూచ్యస్య	85	సద్యోజాతముఖము	96
ఉరఃపార్శ్వమండల	85	వామ దేనముఖము	96
దండపక్ష	86	అఘోరముఖము	97
పక్షద్యోతిత	88	తత్పురుషముఖము	97
ముకుళస్వస్తిక	89	ఈశానముఖము	97
శేచిత	89	సరస్వతి	97
ఆవిత్తవక్త్ర	90	లక్ష్మీదేవి	97
అ.రాశఖట కాముఖ	90	పార్వతీదేవి	98
ముద్ర	91	ఉర్వశి	98
గ.రుడపక్ష	91	భూదేవి	98
నరదాభయ	92	మన్మథుడు	98
<u>దశావతారములు</u>	93	మేఘము	99
మత్స్యవతారము	93	వినాయకుడు	99
కూర్మావతారము	93	కుమారస్వామి	99
నరాహావతారము	93	సుగ్రీవుడు-ఆంజనేయుడు	100
నృసింహావతారము	93	<u>అష్టదిక్పాలురు-ఇంద్రుడు</u>	100
వామనావతారము	94	అగ్ని	100
పరశురామావతారము	94	యముడు	100
రామావతారము	94	నైఋతి	100
బలరామావతారము	95	వరుణుడు	100
బుద్ధావతారము	95	వాయువు	101
కల్కవతారము	95	కుబేరుడు	101
బ్రహ్మ	95	ఈశానుడు	101
వేణుగోపాలుడు	95	<u>నవగ్రహములు</u>	
పద్మనాభుడు	95	బాలసూర్యుడు	101
విష్ణునానారూపములు	96	మధ్యాహ్నసూర్యుడు	101
శివుడు	96	సాయంసూర్యుడు	102
అర్ధనారీశ్వరుడు	96	బాలచంద్రుడు	102

పుట

పుట

పూర్ణచంద్రుడు	102	సవతి	108
అంగారకుడు	102	కన్య-కూతురు	108
బుధుడు	102	దాసి	108
బృహస్పతి	103	తల్లి	108
శుక్రుడు	103	తండ్రి	108
శని	103	తాత	109
రాహువు	103	నాయనమ్మ	109
కేతువు	104	మరది-బావ	109
<u>పంచభూతములు</u>	104	వినతండ్రి	109
సముద్రము	104	అక్క	109
ఆకాశగంగ	104	చెల్లెలు	109
గంగానది	104	మేనమామ	110
గోదావరీనది	105	స్నేహితుడు	100
కావేరి-రేవా-		<u>అవయవములు</u>	111
నర్మదానదులు	105	<u>అష్టదిగ్జములు</u>	112
తుంగభద్రానది	105	నూతనగజము	112
వధువు-అరుంధతి-		ఆడువనుగు	112
పతివ్రత	106	పెద్దపులి	112
వివాహము	106	పురుషామృగము	113
వేశ్య	106	కోతులు	113
విధవ	106	పిశాచము	113
మరుగుజ్జు	107	<u>రత్నములు</u>	114
పొట్టివాడు	107	లోహములు	114
అత్త	107	<u>శృంగాదిరసములు</u>	115
మామ	107	మేసాదిరాశులు	115
తోడికోడలు	107	వారాదులు	115
ఆడబిడ్డ	108	స్వరములు	116
మగడు	108	సంఖ్యలు	116

పుట

పుట

నక్షత్రాదులు	117
షడ్రసములు	117
పాదభేదములు	118
<u>పాదలక్షణములు</u>	
సమపాదము	118
అగ్రగము	118
అర్థితము	118
భ్రమణము	119
కుంచితము	119
పారి కము	119
ణి	
ఘట్టితము	119
పార్శ్వగము	119
ఉత్తేధము	119
తాడితము	120

ఉద టితము	120
ఘట	
సూచికము	120
అగ్రతలసంచరము	120
<u>సానకములు</u>	120
గతాగతము	121
వలితము	121
వై శాఖము	122
వైష్ణవము	122
సమము	123
ఆలీధము	123
ప్రత్యాలీధము	124
మండలము	124
మోదితము	125
అశ్వక్రాంతము	125
ఆయతము	126

శ్రీ భ ర త య గు రు వే స మః

భ ర త సా ర మ్

పూ ర్వ రం గ ప్ర క రణ ము

ప్రార్థన

✓ ఆంగికం భువనం యస్య వాచికం సర్వవాఙ్మయమ్
ఆహార్యం చంద్రతారాది తం వందే సాత్త్వికం శివమ్
వాగీశాద్యా స్సుమనస స్సర్వార్థానా ముపక్రమే
యన్న త్వా కృతకృత్యాస్యః తం నమామి గజాననమ్

ఎవనికి భువనము ఆంగికాభినయమో, సమస్తవాక్కులు వాచి
కాభినయమో, చంద్రుడు నక్షత్రాదులు ఆహార్యాభినయమో, అట్టి
సత్వగుణ ప్రధానుడగు శివునకు నమస్కరించుచున్నాను. బ్రహ్మది
దేవతలు సర్వకర్మలయొక్క ఆరంభమందు ఎవనికి నమస్కరించి కృత
కృత్యులగుచున్నారో అట్టి విఘ్నరాజగు గజాననుని నమస్కరించు
చున్నాను.

విఘ్నానాం శమనం కర్తుం భూత ప్రోచ్ఛాటనాయచ
రంగ భూశుద్ధి భూత్యేవ పాత్ర సంరక్షణాయచ
ఆచార్య శిక్షాసిద్ధ్యర్థం పూర్వరంగం కరోమ్యహమ్

విఘ్నములను పోగొట్టుటకొరకు, భూతాదుల ఉచ్ఛాటన కొరకు,
రంగస్థలము శుద్ధ్యతిశయము కొరకు, నాట్యమొనరించు పాత్ర సంరక్షణ
కొరకు, నాట్య విద్యాచార్యుల శిక్షాసిద్ధికొరకును పూర్వరంగమును
చెప్పుచున్నాను.

రం గా ధి దే వ తా ప్రార్థన

✓ భరతకుల భాగ్యకలికే భావరసానంద భూషితాపాంగే
జగదేక మోహనకరే జయజయ రంగాధి దేవతే దేవి

భరత కులమునకు (నాట్య సంప్రదాయమునకు) భాగ్యకలికా ప్రాయురాలా, రసభావముల ఆనందాతిశయముచే నలంకృత దృష్టులు గలదానా, జగన్మోహినియగు ఓనాట్యరంగస్థలాధి దేవతా, జయము.

నాట్యోత్పత్తి

- ✓ ఋగ్యజుస్సామ వేదేభ్యో వేదాచ్ఛాఽధర్వణాత్క్రమాత్
వాద్యం చాభినయం గీతం రసాన్ సంగృహ్య పద్మభూః
వ్యరీరచ చ్ఛాస్త్రమిదం ధర్మ కామార్థ సిద్ధిదమ్
దుఃఖార్తి శోక నిర్వేద భేద విచ్ఛేద సాధనమ్
అపిబ్రహ్మ పరానందాదిద మప్యధికం ధృవమ్
స కించిత్ దృశ్య తేలోకే దృశ్యం శ్రావ్యమతః పరమ్

ఆదిని బ్రహ్మ దేవుడు ఋగ్వేదమునుండి వాద్యము, యజుర్వేదమునుండి అభినయము, సామ వేదమునుండి గానము, అధర్వణ వేదమునుండి రసమును గ్రహించి నాట్యశాస్త్రమును రచించెను. వేద సత్యమగు ఈ నాట్యశాస్త్రము ధర్మార్థ కామమోక్షముల నొసగునదియే గాక దుఃఖ, ఆర్తి, శోక, నిర్వేద, భేదాదులను పోగొట్టి ఆనంద మొసగును. బ్రహ్మ పరానందాధికమయినదిగూడ నగును. లోకమునకు దృశ్య - శ్రవ్యములు నాట్యముకన్న వేరు లేవు అని చెప్పవచ్చును.

నాట్యకర్తలు

- ✓ శంభు గౌరీ తథాబ్రహ్మ మాధవో నందికేశ్వరః
దత్తిలో కోహశశ్చైవ యాజ్ఞవల్క్యశ్చ నారదః
హనూమాన్విఘ్న రాజశ్చ షణ్ముఖోఽథ బృహస్పతిః
అర్జునో రావణశ్చైవ కన్యాబాణసుతా తథా
ఏతే భరత కర్తారో భువనేషు ప్రకీర్తితాః

శివుడు, పార్వతి, బ్రహ్మ, విష్ణువు, నందికేశ్వరుడు, దత్తిలిడు, కోహలుడు, యాజ్ఞవల్క్మి, నారదుడు, ఆంజనేయుడు, విఘ్నేశ్వరుడు, కుమారస్వామి, బృహస్పతి, అర్జునుడు, రావణుడు, ఉషాకన్య అను ఈ పదునారుమంది భరతశాస్త్రకర్తలుగా లోకమున ప్రసిద్ధిచెందినారు.

వీరుగాక భరతముని, సంగీతరత్నాకర కర్తయగు శార్ఙ్గదేవుడు, శుక్రుడు మొదలగు వారుకూడా లోకప్రసిద్ధ నాట్య శాస్త్రకర్తలు. ఈ భరత సారమను గ్రంథము పైనిచెప్పిన భరతములలో కోహల, నందికేశ్వర, హనుమాన్, నారద, అర్జున, శుక్ర, యాజ్ఞవల్క్య, బృహస్పతి, భరతముని, శార్ఙ్గదేవుల పదిభరతములను క్రోడీకరించి విరచించబడినది.

నాట్య భేదములు

✓ నాట్యం నృత్తం నృత్యమితి మునిభిః పరికీర్తితమ్
నాట్యం తన్నాట కేష్యేన యోజ్యం పూర్వకథాయుతమ్
రసభావ విహీనంతు నృత్త మిత్యభిధీయతే
రసభావ వ్యంజకాదియుతం నృత్య మితీర్యతే
ఏతత్త్రియం ద్విధాభిన్నం లాస్యతాండవ సంజ్ఞికమ్

నాట్యము, నృత్తము, నృత్యము అని నాట్యము మూడువిధములుగా చెప్పబడినది. నాట్యము నాటకములయందు పూర్వకథతోకూడి కొని యుండును. నృత్తము రసభావములులేక కేవల తాళ లయాశ్రితమైన నాట్యరూపము. నృత్యము రసభావములతోకూడి రస భావానుగుణ్యమగు నాట్యము కలిగియుండును. ఈ మూడును లాస్యమని, తాండవమని, రెండు విధములు.

✓ సుకుమారంతు తల్లాస్యం ఉద్ధతం తాండవం విదుః

మృదువుగా రసభావములను అభినయించునది లాస్యమనియు, ఆంగికాభినయముతో రసభావముల సమ్మిశ్రితముచేసి అభినయించునది తాండవమనియు చెప్పబడినది.

✓ ద్రష్టవ్యే నాట్యనృత్యేచ సర్వకాలే విశేషతః
నృత్యం తత్ర సరేంద్రాణాం అభిషేకే మహోత్సవే
యాత్రాయాం దేవయాత్రాయాం వివాహే ప్రియసంగమే
నగరాణా మగరాణాం ప్రవేశే పుత్రజన్మని
శుభార్థిభిః ప్రయోక్తవ్యః మాంగల్యం సర్వకర్మసు

పైన చెప్పిన మూడువిధములగు వానిలో నాట్య సృత్యములు రెండుసర్వకాలములందును చూడదగియున్నవి. మరియు సృత్యము గాజ పట్టాభిషేకము, తిరునాళ్ల, పెండ్లి ఊరేగింపు, దేవునిఊరేగింపు, వివాహము, ఇష్టుల కలయిక, పురప్రవేశము, గృహప్రవేశము, పుత్రోత్సవము మొదలగు సమయములయందు శుభార్థము మంగళకరముగా ప్రయోగించవలయును.

చ తు ర్వింశతి నాట్య భేదములు

శృంగార నాట్యముగ్రంచ భృంగీ నాట్యంచ చిత్రకమ్
చారీనాట్యంచ చాలీయం శుద్ధనాట్యంచ విశ్రుతమ్
హస్త చాలీయనాట్యంచ మార్గనాట్యంచ సమ్మతమ్
అంగహారాఖ్య నాట్యంచ పాదచారీచ పార్శ్వకమ్
ముఖచాలీయ నాట్యంచ లవణీనాట్య మిరితమ్
దేశీనాట్యం ఫేరణీచ లీలానాట్యం తతఃపరమ్
తాండాళికంచ సంధిశ్చ ప్రాంతసృత్యం ప్రకాశ్యతే
భూచారినాట్య మావృత్తం విద్యుద్భ్రమర నాట్యకమ్
పుష్పాంజలిస్తు నాట్యంచ చతుర్వింశతి నాట్యకమ్
ఇత్యాది భేదనాట్యాశ్చ భరతజ్ఞైరుదాహృతాః

శృంగార, ఉగ్ర, భృంగీ, చిత్ర, చారీ, చాలీయ, శుద్ధ, హస్త చాలీయ, మార్గ, అంగహార, పాదచారీ, పార్శ్వక, ముఖచాలీయ, లవణీ, ఫేరణీ, దేశీ, లీలా, తాండాళిక, సంధి, ప్రాంత, భూచారి, ఆవృత్త, విద్యుద్భ్రమర, పుష్పాంజలి అని ఇరువది నాలుగు విధములుగా నాట్యము చెప్పబడుచున్నది. (ఇది అర్వింశతి భరతవిధములైనవి. తాండవలక్షణాంగములుగా కనబడుచున్నవి.)

శుద్ధ దేశీవిధం నాట్యం ద్వివిధం మంగళప్రదమ్
భుక్తిముక్తిప్రదం సృణాం సృత్యోత్సవమిదం జగుః

పైన చెప్పిన ఇరువదినాలుగు రకముల నాట్యములలో శుద్ధ-దేశీ నాట్యములు రెండు మంగళప్రదములు. ప్రజలకు భుక్తిని ముక్తిని కూడ నొసగునవిగాన శుద్ధ-దేశీ నాట్యప్రదర్శనముల సృత్యోత్సవమనిరి.

స భా లక్షణము

✓ విద్వాంసః కవయో భట్టాః గాయకాః పరిహాసకాః
ఇతిహాస పురాణజ్ఞా స్సభా సప్తాంగలక్షణమ్

విద్వాంసులు, కవులు, భట్టులు (పెద్దలు,) గాయకులు, పరిహాసకులు, ఇతిహాసకులు (పూర్వకథలు తెలిసినవారు,) పురాణికులు సభకు సప్తాంగములని చెప్పబడుదురు.

స భా నా య కు డు

✓ శ్రీమాన్ ధీమాన్ వివేకీ వితరణ నిపుణో గానవిద్యా ప్రవీణః
సర్వజ్ఞః కీర్తిశాలీ సరసగుణయుతో హావ భావేష్వభిజ్ఞః
మాత్సర్యాద్యైర్విహీనః ప్రకృతి హిత సదాచార శీలో దయాళుః
ధీరోదాత్తః కళావాన్ నృపనయ చతురోఽసౌ సభానాయక స్సృత్

ధనవంతుడు, బుద్ధిశాలి, యుక్తాయుక్త పరిజ్ఞాత, దానధర్మపరుడు, గానవిద్యాపారంగతుడు, సమస్త విషయ పరిజ్ఞాని, కీర్తికాముడు, సరస గుణములుకలవాడు, హావ=భావములు తెలిసినవాడు, [“గ్రీవారేచక సంయుక్తః భూనేత్రాది విలాసకృత్ భావ ఈషత్ ప్రకాశో యస్స హావ ఇతికథ్యతే ” గ్రీవారేచకముల భూనేత్రముల భేదములచే మనోగతభావము స్వల్పముగా ప్రకాశితమైనచో అదిహావమనియందురు.] [“నిర్వికారస్యచిత్తస్యభావస్సృదతివిక్రియా ” నిర్వికారమగుమనస్సునకు మిక్కిలిగా వికారముకలుగుట, (నిస్సంకల్పమగు మనస్సునకు సంకల్ప పరంపరలు గలుగుట) భావమనిచెప్పబడును]. మాత్సర్యాది దుర్గుణములులేనివాడు, కాలానుగుణ్యముగా సంచరించువాడు, దయగలవాడు, ధీరోదాత్తుడు- “గంభీరసారసంపన్నః కృపావా నవికల్పనః పరకీయగుణగ్రాహీ ధీరోదాత్తస్స ఉచ్యతే ” సుఖదుఃఖములయందు సమానుడు, గంభీరుడు, దేహబలముగలవాడు, పరుల దుఃఖమున కోర్వలేనివాడు, ఆత్మస్తుతి, (స్తోత్ర) ఫియత్వము లేనివాడు, (ఇతరుల సుగుణములను గ్రహించగలవాడు, ధీరోదాత్తుడనిచెప్పబడును. లలిత కళలను దెలసిన విద్వాంసుడు, రాజనీతియందు నేర్పరియైనవాడు సభాపతిగా నుండుటకు యోగ్యుడు.

స భా స దు లు

మహాకుల సముద్భూతాః సర్వశాస్త్ర విశారదాః
సంగీతజ్ఞా విశేషేణ రసికా విజితేంద్రియాః
అనుత్సరా స్వామిభక్తా స్సభ్యా ఏవం విధా మతాః

ఉన్నతకులసంజాతులు, సర్వశాస్త్రపారంగతులు, సంగీతశాస్త్ర
విశేషజ్ఞులు, విశేషించిరసికులు, జితేంద్రియులు, మాతస్సర్వరహితులు,
స్వామిభక్తులు ఏవంవిధగుణయుక్తులగువారు సభాసదులుగా ప్రేక్షకులు,
సామాజికులు, సదస్యులుగా చెప్పబడుదురు.

పా త్ర ల క్ష ణ ము

✓ తస్మి చూపవతి శ్యామా పీనోన్నత పయోధరా
ప్రగల్భా సరసా కాంతా కుశలాగ్రహ మోక్షయోః
చారీ తాళలయాభిజ్ఞా మండలస్థాన పండితా
హస్తాంగస్థాన నిపుణా కరణేషు విలాసిని
విశాలలోచనా గీత వాద్య తాళాను వర్తినీ
పరార్థభూషా సంపన్నా ప్రసన్నముఖ పంకజా
నాతిస్థూలా నాతికృశా నాత్యుచ్ఛా నాతివామనా
ఏవం విధగుణోపేతా నర్తకీ సముదాహృతా.

(పాత్రమనియెడు) నాట్యకత్తె చూపవతి, యౌవన మధ్యస్థురాలు,
పీనోన్నతపయోధరములుగలది, ప్రగల్భ, రసికురాలు, మనోహరమైనది,
(కోపము) పట్టు- విడుపులయందు నేర్పుగలది, చారీవిధానము-తాళము
లయ వీనియందు నేర్పుగలది, మండలవిధానము, స్థానకములయందు
పండితురాలు, హస్త-పాద విన్యాస స్థానముల నేర్పరి, తాండవభేదము
లగు కరణ- అంగహారములయందు చాకచక్యముగలది, విశాలమగు
నేత్రములుగలది, గీత - వాద్య - తాళముల ననుసరించి నటించగలది,
అమూల్యా భరణములుగలది, సంపన్నురాలు, ప్రసన్నమగు ముఖ
వర్చస్సుగలది, మిక్కిలిలావు, మిగుల సన్నము, మిగులపొడవు, మిగుల
పొట్టిగాని స్త్రీ నర్తకిగానుండుటకు యోగ్యమైనది.

పాత్ర దేవతాత్వము

పాత్రస్యాంగేషు తిష్ఠంతి దేవతా స్సముపాశ్రితాః
 బ్రహ్మరంధ్రే స్థితో దేవ స్సదాశిన ఇతీరితః
 లలాటే క్షేత్రపాలస్తు శాక్యః కట్వంతరేస్థితః
 మణిబంధే మహాదేవః పరమేశః స్థితో మహాన్
 కరస్థలేఽచలా లక్ష్మీః కరాగ్రే జయపార్వతీ
 వక్షఃస్థలే హృషీకేశః స్తనయో ర్మేరుమందరౌ
 నాభాతు దేవతా లక్ష్మీః జఘనే పృథవీతథా
 ఊర్వోర్దేవస్సహస్రాక్షః జంఘయోః కమలాససః
 జాన్వోశ్చ దేవతా వాయుః దృష్ట్యశ్చైవ రమాసుతః
 ఉభయోః పాదయో రేతౌ చంద్రసూర్యౌ ప్రకీర్తితౌ

నాట్యకాలమున పాత్రఅవయవములయందు దేవతలు ఆశ్రయించి
 యుందురు. బ్రహ్మరంధ్రమున సదాశివుడు, లలాటమున క్షేత్రపాలుడు,
 కటిస్థలమున బుద్ధదేవుడు, మణికట్లయందు మహాదేవుడు, హస్తముల
 యందు స్థిరలక్ష్మీ, హస్తాగ్రముల పార్వతి, వక్షమున శ్రీమహావిష్ణువు,
 స్తనద్వంద్వమున మేరుమందరములు, నాభియందు లక్ష్మీదేవి, జఘ
 నమున భూదేవి, ఊరుద్వంద్వమున ఇంద్రుడు, జంఘలయందు బ్రహ్మ,
 జానువుల వాయువు, దృష్టులయందు మన్మథుడు, ఉభయపాదముల
 చంద్రసూర్యులు ఆశ్రయించిఉండురు.

అ పాత్ర లక్షణము

✓ పుష్పాక్షీ కేశహీనాచ పీనోష్ఠీ లంబకస్తనీ
 అతిసూలాఽప్యతి కృశాఽప్యత్యుచ్చాఽప్యతివామనా
 కుబ్జౌచ స్వరహీనాచ ద్వైతౌ నాట్యవర్జితౌః

పువ్వులేసిన కన్నులు, బట్టతల, లాఁవైన పెదవులు, జారిన వక్షో
 జములు, అతిసూలము, అతికృశము, అతిదీర్ఘము, అతివామనము, మరు
 గుఱ్ఱ, స్వరహీన ఈ పదిలక్షణములుగల స్త్రీలు నాట్యమునకు
 అయోగ్యులు.

నీ చ నాట్యము

✓ అకృత్యా పూజనం పాత్రమాచరే ద్యది నాట్యకమ్ .
 తన్నాట్యం నీచమిత్యాహుః నాట్యశాస్త్ర విదోబుధాః
 నీచపాత్రకృతం నాట్యం యదిపశ్యంతి మానవాః
 అపుత్రాః పశన్త్యైవ జాయంతే మృగయోనిషు
 యస్మాత్సర్వం సమాలోచ్య పూర్వకై ర్యదుదాహృతమ్
 దేవతా ప్రార్థనాదీని కృత్వానాట్యము పక్రమేత్ .

దేవతాపూజ, ప్రార్థనములేకయే చేసిననాట్యము నీచనాట్యముని
 చెప్పదురు. నీచపాత్రచేసిన నాట్యమును చూచినవారు అపుత్రకులై
 పశువులై మృగయోనులయందు జన్మింతురు. కావున శాస్త్రము
 దెలిసిన పెద్దలు నిర్ణయించినట్లు దేవతాప్రార్థనాదులనుజరిపి నాట్యము
 ప్రారంభింపవలయును.

నటలక్షణము

✓ రూపవాక్ మధురాభాషీ కృతీ వాఙ్మే పటుస్తథా
 కులాంగనాసుతశ్చైవ శాస్త్రజ్ఞో మధురస్వరః
 గీతవాద్యాది నృత్యజ్ఞ సిద్ధకః ప్రతిభానవాన్
 ఏతాదృశ గుణైర్యుక్తో నటఇత్యుచ్యతే బుద్ధైః

రూపము, ఇంపుగమాటలాడునేర్పు, సాండిత్యము, భరతశాస్త్ర
 జ్ఞానము, మధురమైన స్వరము, గీత-వాద్య-నృత్యాదిజ్ఞానము, పట్టుదల,
 ప్రతిభ ఇట్టిగుణములుగలవాడు నటుడని చెప్పుదును. నటుడనగా నాట
 కములను ప్రయోగించువాడని అర్థము. కేవలనాట్యమును ప్రయోగిం
 చువాడు నటుడు లేక నర్తకుడు అనిచెప్పబడును. నాటక ప్రయోగము
 చేయువానికి నర్తకలక్షణము లేకపోయినను సరిపోవును. కాని కేవల
 నాట్యముసల్పు నర్తకుడు నటలక్షణ లక్షితుడై మాత్రము ఉండవల
 యును. నటలక్షణములో “శాస్త్రజ్ఞః” అన్నపదమునకు “చతుర్ధాభి
 నయాభిజ్ఞః నటోభాణాదిభేదవిత్” అంగిక, వాచిక, ఆహార్య, సాత్విక
 మను చతుర్విధ అభినయములను పూర్ణముగా తెలిసి ప్రయోగించ

గలవాడును, దశవిధనాటక భేదములను తెలిసినవాడును అని వ్యాఖ్యానించుకొనవలెను.

న ర్త క ల ట్ట ణ ము

నర్తకః సూరిభిఃప్రొక్తః మార్గస్య త్యే కృతశ్రమః
నర్తకుడనగా పైన చెప్పబడిన నటలక్షణ పరిపూర్ణుడుమాత్రమే
గాక తాండవభేదములగు కరణాంగహారరూపముగు మార్గస్యత్యమునందు
సంపూర్ణముగా శ్రమచేసి సాధించినవాడని అర్థము.

ఆ చా ర్య ల ట్ట ణ ము

వాద్యత్రయే లక్ష్యలక్ష్యవేద్యాచార్యః ప్రకీర్తితః
వాఙ్మే సురూప వేషోఽసౌ సురసఃస్తుతి కోవిదః
సభాసు పరిహాసజ్ఞః భవేద్వాదన వాద్యవిత్.

నృత్త - గీత - వాద్యములయొక్క లక్ష్యలక్షణములను తెలిసిన
వాడు, వాక్ పాటవముగలవాడు, సుందరమైన వేషముకలవాడు సర
సుడు, ముఖస్తుతిచేయగలవాడు, సభలయందు చమత్కారముగా
మాటలాడి సదస్యులను నవ్వించగలవాడు, వాద్యవాదనములను తెలిసి
నవాడు ఆచార్యుడని చెప్పబడును.

పా త్ర బ హిః ప్రాణ ము లు

✓ మృదంగశ్చ సుతాళౌచ వేణు ర్గీతి స్తతశ్రుతిః
ఏకవీణా కింకిణీచ గాయకశ్చ సువిశ్రుతః
ఇత్యేవ మన్వయజ్ఞైశ్చ పాత్రప్రాణా బహిస్మృతాః.

మృదంగము, మంచితాళములు, పిల్లనగ్రోవి (ఫ్లూట్) వంతపాట,
శ్రుతి, వీణ, గజ్జెలు, ప్రసిద్ధుడగు గాయకుడు అనునవి ఎనిమిది నాట్య
మొనరించు పాత్రమునకు బహిః ప్రాణములని చెప్పబడినవి.

అం తః ప్రాణ ము లు

✓ జవస్థిరత్వ రేఖాచ భ్రమరీ దృష్టి రశ్రమః
మేధా శ్రద్ధా వచో గీతి స్వంతఃప్రాణా దశస్మృతాః.

జనము, సిరత్వము, రేఖా, చపలత్వము, దృష్టి, శ్రమలేక
పోవుట, బుద్ధి, శ్రద్ధ, వాక్కు, సంగీతము అను పదియు నాట్య మొన
రించు సాత్రయొక్క అంతఃప్రాణములని చెప్పబడినది. సిరములైన
కరణాదులు, సమములైన హస్తవిన్యాసాదులు రేఖ అనబడును.

కా శీ ల క్ష ణ ము

సంయుక్తా పంచభిర్వర్ణైః కాశికా కురుతే యది

పంచభూతాః పంచవర్ణాః దేవతా స్తత్ర కీర్తితాః

రక్తాది పంచవర్ణములు కలుగునట్లు కాశీకోక తయారుచేసి
నాట్యసమయమున ధరించినచో నాట్య మొనరించు వానికి దేహ
దార్థ్యము, దేహకాంతి నొసగును. పంచవర్ణములుగల పృథివ్యాది
పంచభూతములు కాశీకోక అధిదేవతలు అని చెప్పబడుచున్నవి.

పంచభూతాధిదేవీంచ ధ్రువగ్రం ధ్యధి దేవతామ్

పంచవర్ణ సమాయుక్తాం కాశికాం ప్రణమామ్యహమ్.

పంచవర్ణములు గలిగి పంచభూతములకు అధిదేవతయై ధ్రువ
గ్రంథితో కూడిన కాశీకోకకు నమస్కరించి నడుమున ధరింపవలయును.

ఊ రు కం చు క ము

అహో మార్గస్య సృత్యస్య మధ్యే దృష్ట్యోర్ధ్వ తాండవమ్

కాశీ లజ్జాన్వితా జాతా తస్యాం గీర్వాణ సంసది

స్త్రీభిః కథమిదం నాట్యం కర్తుం సంసది శక్యతే

ఇతి సంచింత్య భరతః కూర్పాసం పంచధాకరోత్

జఘనాంతం చోరుమధ్యం జాన్వంతం మధ్యజానుకమ్

ఆగుల్భాత్తు పురోవస్త్రం కింకిణీ జాలసంయుతమ్

పట్టసూత్రేణ సంబద్ధ్వా ధార్యం స్త్రీభిశ్చ సంసది.

శివ పార్వతులిద్దరు దేవతల సభయందు నాట్యమొనర్చు సమ
యమున శివుడు మార్గసృత్యమగు ఊర్ధ్వతాండవము (ఒకకాలు పైకి
యెత్తి) చేయగా పార్వతిచూచి సిగ్గుపడినది. అప్పుడు భరతముని

స్త్రీలు సభలయందు మార్గస్పృత్యమగు తాండవాది భేదముల నాడుటకు ఎట్లు వీలుకలుగునని ఆలోచించి స్త్రీలుగూడ తాండవముల నాడుటకు వీలగునట్లు కూర్పాసమును (ఊరుకంచుకమును) ఐదువిధములుగా నిర్ణయించినాడు. ఒకటి జఘనాంతము (సెడ్డి,) రెండు ఊరు మధ్యము (సగము తొడలవరకు చిన్నలాగు,) మూడు జాన్వంతము (మోకాలి చివరకుండు లాగు,) నాలుగు మధ్యజానుకము (మోకాలుదాటి పిక్కల వరకుండు లాగు,) ఐదు గుల్భ పర్యంతము (కాలిచీలమండ వరకుగల లాగు) ముందుకు కుచ్చెళ్ళువచ్చునట్లుచేసి, పట్టుదారముతో గజ్జెలు కూర్చి కంచుకమును స్త్రీలు ధరించుటకు యోగ్యముగాజేసెను.

అర్థోరుజఘనాంతంచ పురుషాణాం త్రశస్యతే.

మోకాలి పైకిగలది ఒకటి, పిరుదుల క్రిందికిగలది మరియొకటి ఈ రెండు లాగులు పురుషులు ధరించి నాట్యమొనర్చుట యోగ్యమగును.

ఆదౌ దేవగురుం పంచభూతాన్నత్వోరు కంచుకం
నానాచిత్రపటైః క్లుప్తం ధారయే న్నాట్యకర్మణి.

నాట్యమునకు మొదట అభీష్టదైవమును, నాట్యవిద్యా గురువును, పంచభూతములను, నమస్కరించి అనేకములగు రంగు గుడ్డలతో తయారుచేయబడిన కంచుకమును ధరింపవలయును.

గ జ్జెలు

కింకిణ్యః కనకేనాఽథ తామ్రేణ రజితేనవా
లోహేనవా యధాశక్తి కారయే ధృటికాంతరాః
సుస్వరాశ్చ సురూపాశ్చ సూక్ష్మా నక్షత్ర దేవతాః
బంధయే స్నీలసూత్రేణ గ్రంథి భిశ్చ విశేషతః
శతంవా ద్విశతంవాపి పాదయోః నాట్యకర్మణి.

బంగారము, వెండి, రాగి, కంచు లోహములతో యధాశక్తిగా లోపల ఘుళికలుగలవిగను, మంచిధ్వని గలవిగను, చిన్నవిగను, అందమైనవిగను, నక్షత్రము అధిదేవతలుగాగలవిగను గజ్జెలు చేయించు

కొనవలయును. నాట్య సమయమున నూరుగాని, రెండు నూర్లుగాని
నీలిదారముతో కట్టి కాలియందు ధరించవలయును.

1 వాణీ లక్ష్మీశైలసుతా దేవతాం నీలసూత్రితాం
శతగ్రంథి సమాయుక్తాం కింకిణీం ప్రణమామ్యహమ్.

సరస్వతీ, లక్ష్మీ, పార్వతీ అధిదేవతలుగాగల్గి నీలిదారపు గ్రంథి
శతముగల గజ్జెలకు నమస్కరించుచున్నాను.

కింకిణీ నాట్యమధ్యేతు విస్రస్తాయది భూతలే
తద్దోషపరిహారార్థం బ్రాహ్మీం లక్ష్మీ ముమాం స్మరేత్
న ర్తకీ పాదకింకిణ్యశ్చిద్యతః పతితాయది
గురుదేవ నమస్కారం కృత్వా నాట్యం సమాచరేత్.

నాట్య మధ్యసమయమున కాలినుండి గజ్జెలుజారి భూమిమీద
పడినయెడల లక్ష్మీ సరస్వతి పార్వతులను స్మరించినచో దోషముపోవును.
కాలినుండి గజ్జెలు తెగి పడిపోయినచో గురుదేవతా నమస్కారముచేసి
నాట్యమును చేయదగును.

పాదభూషణ నిషేధము

సమస్త గుణసంయుక్తా సర్వతాళేషు కోవిదా
పాదభూషణ సంయుక్తా సభామధ్యేతుతాం త్యజేత్.

యోగ్యమగు నటీలక్షణములు గలిగి, సమస్తవిధ తాళజ్ఞానము
గలిగిన నటి గజ్జెలు వినా మరియేవిధమగు పాదభూషణములు ధరించి
రంగప్రవేశ మొనర్చినయెడల అట్టి నటిని సభామధ్యమున విసర్జించ
వలయును.

నాట్య మంటపము

సమస్త రాజ్య ఉదితా గౌరీ కృష్ణాచయా భవేత్
భూమిస్తత్రచ కర్తవ్యః కారిభిః నాట్యమంటపః
పరితః చతురశ్రాస్య ర్భిత్తయో గృహనిర్మితాః
సుధా సంధ్యవలేపశ్చ విస్తారో చ్ఛయ సంయుతః

రమ్యం కుసుమ సంకీర్ణం స్వర్ణ రత్న విభూషితమ్
చిత్రోజ్జ్వల వితానాఢ్యం దీపికాశత శోభితమ్
పశ్చిమ ద్వార రహితం కర్పూరాగరు ధూపితమ్
ఏవంవిధ గుణైర్యుక్తం మంటపం నృత్తదర్శనే.

ఏదేశమందు భూమి గౌరవ వర్ణము కృష్ణవర్ణము గలిగి
యుండునో అట్టి భూమియందు నలుచదరములు గలిగి ఎత్తైన గోడ
లతో సంధి బంధములయందు చక్కగా సున్నము గొట్టబడి విశాల
ముగా ఎత్తయిన నాట్యగృహము పశ్చిమద్వార రహితముగా నిర్మింప
వలెను. అందమైన పూవులు, సువర్ణ రత్నాభరణమును, చిత్రచిత్ర
ముగా ప్రకాశించు తెరచీరలు, అనేకములగు దీపములు, కర్పూరాగరు
ధూపదీపములతో నాట్యదర్శన సమయమందు రంగస్థలములు అలంక
రించవలయును.

య వ ని క

ధార్యా యవనికా రమ్యా నానావర్ణ విభూషితా
భావైర్బహువిధాకారైః రంజయంతీ జగత్ప్రియమ్
అఖండమండలం చిత్రం విస్తీర్ణం దీర్ఘమంశుకం
విస్తృత్య పూర్వరంగేఽస్మి నేపథ్యం కల్పయేద్భుధః
నేపథ్యాంతరితః పూర్వం రంగపూజాం సమాచరేత్.

బహువిధ వర్ణములచే అలంకరింపబడి బహువిధా కారములు
గల భావములతో లోకత్రయమును రంజించు రమ్యమగు యవనికను
నాట్య మండపమున నేర్పరచ వలయును.

ఇంకను అతుకులు లేక నలుచదరముగానుండి చిత్రవర్ణములు
గలిగి రంగస్థలమునకు సరిపోవు నంతటి పెద్దదియగు నేపథ్య వస్త్రము
నకు లోపలిభాగమున నేయుండి మొదట రంగపూజను, దేవతావ్రార్థన
మును జేయవలయును.

వా ద్య కు లు (ఆ ర్కె స్ట్రీ)

రంగమధ్యే స్థితే పాత్రే వామభాగే నటోత్తమః
దక్షిణే తాళధారీతు పార్శ్వయోస్తు మృదంగికౌ
తయోర్మధ్యే గీతకారీ నాట్యక్రమ ఇతీరితః.

నాట్యరంగమందు పాత్రమునకు ఎడమభాగమున నటుడును, కుడిభాగమున తాళధారి, వీరిద్దరికిమధ్య ఇద్దరు మృదంగికులు, వారి మధ్య గాయకుడు నాట్యసమయమున ఉండవలయును.

ప్రథమ వాద్యము

వాదయే త్ప్రథమం శుష్కం కాంస్యం గంభీరసంయుతం
గీతం నృత్యం వినా విఘ్నశాంత్యర్థంచ సమాచరేత్.

నాట్యప్రారంభమునకు ముందుగ విఘ్నశాంతి కొరకు శుష్కమైన కంచుతాళములయొక్క గంభీరధ్వని కలుగునట్లు నృత్యగానము లేకుండగ వాయింపవలయును.

రంగ పూజ

విఘ్నేశం భారతీం దేవీం బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరాన్
రంగే తద్దేవతాన్ వందే తాళవాద్యాదిభిః క్రమాత్

విఘ్నేశుని, సరస్వతిదేవిని, బ్రహ్మ, విష్ణు మహేశ్వరులను నాట్యరంగస్థలమున తాళవాద్యాదులచేత క్రమముగా నమస్కారము చేయుచున్నాను.

పుష్పాంజలి

✓ హరిశ గోపతిభ్యశ్చ దిగీశేభ్య స్తుధైవచ
పుష్పాంజలిం ప్రదాస్యామి తే రక్షంతు సభాసదః.

బ్రహ్మ, విష్ణు, మహేశ్వరుల కొరకు, ఇంద్రాద్యష్ట దిక్పాలుర కొరకు పుష్పాంజలి యొసగుచున్నాను. వారు సభాసదులను రక్షించుదురుగాక అనగా నాట్యసమయమున ప్రమాదజనితములగు దోషములను చూచుటవలన కలుగు పాపములనుండి సభాసదులగు ప్రేక్షకుల రక్షించుదురుగాక అని భావము.

నాట్య క్రమము

✓ తస్మా త్సర్వం సమాలోచ్య పూర్వకై ర్యదుదాహృతం
దేవతా ప్రార్థనాదీని కృత్వా నాట్య ముపక్రమేత్.

ఆకారణమువలన పూర్వనాట్యాచార్యులచేత నాట్యవిషయకములగు దేవతాప్రార్థనాదులు చక్కగా నాలోచించి చెప్పబడినవో, అట్టి ప్రార్థనాదులుచేసి నాట్యము ప్రారంభింపవలయును.

- ✓ కంఠేనాలంబయే ద్వీతం హస్తేనార్థం ప్రదర్శయేత్
చక్షుభ్యాం దర్శయే ద్భావం పాదాభ్యాం తాళమాచరేత్.

గీతమును కంఠముచేతను, తదర్థమును పతాకాది హస్తముల చేతను, భావమును దృష్టి భేదములచేతను, తాళమును పాదములచేతను ప్రదర్శింపవలయును.

- ✓ యతోహస్త స్తతోదృష్టి ర్యతో దృష్టి స్తతోమనః
యతోమన స్తతోభావః యతోభావ స్తతోరసః.

ఎచ్చట నటి గీతార్థసూచకమగు పతాకాది హస్తముద్రల నుంచునో అచట దృష్టి యుండవలెను. ఎక్కడ దృష్టియుంచునో అక్కడ మనస్సు ఉండవలెను. ఎక్కడ మనస్సు ఉండునో అక్కడ భావముండవలెను. ఎచట భావముండునో అచట రసముండవలెనని భావము.

అ భి న య ల క్ష ణ ము

- ✓ అత్రత్వభినయస్యైవ ప్రాధాన్యమితి కథ్యతే.

రసభావాది పరిజ్ఞానమందు అభినయమునకు ప్రాధాన్యమని చెప్పబడుచున్నది.

- ✓ అభిపూర్వస్య ణీఞ్ ధాతో రాఖ్యానార్థస్య నిర్ణయః
యస్మా త్పదార్థా న్నయతి తస్మా దభినయ స్సృతః.

అభియనెడు నుపసర్గము పూర్వమందుగల ణీఞ్ ధాతువునకు చెప్పట అనుసర్గమునందునిర్ణయము. పదార్థములను సామాజికులకు అభిముఖ మగునట్లు పొందించునది కావున అభినయమని చెప్పబడుచున్నది.

అ భి న య భే ద ము లు

- ✓ ఆంగికో వాచిక స్తద్వ దాహార్య సాన్తిక్వికోఽపరః
చతుర్థాభినయ స్తత్ర చాంగికోఽంగై ర్నిదర్శితః
వాచా విరచితః కావ్య నాటకాదిషు వాచకః
ఆహార్యో హః కేయూర వేషాదిభి రలంకృతిః
స్తాత్విక సాన్తిక్వికై రాభవై రాభవజ్ఞైశ్చ నిదర్శితః.

అభినయము ఆంగిక - వాచిక - ఆహార్య - సాత్త్వికములని నాల్గు విధములు. అనయనములచేత ప్రదర్శింపబడునది ఆంగికము. కావ్య - నాటకాదులయందు వాక్కులచేత తెలియజేయునది వాచికము. హార కేయూరాద్యలంకారములచే అలంకరించుకొనుట ఆహార్యము. సాత్త్వికాది భావములచేత తెలియజేయునది సాత్త్వికాభినయమని అభినయ జ్ఞులచేత నిర్ణయించబడినది.

ఆంగికాభినయ త్రివిధత్వము

✓ తత్రాంగికోఽంగ ప్రత్యంగోఽపాంగభేదా త్త్రిధామతః.

పైనజెప్పిన ఆంగికాభినయము, అంగాభినయము - ప్రత్యంగాభినయము - ఉపాంగాభినయము అని మూడువిధములు.

అంగములు

✓ అంగాన్యత్ర శిరో హస్తా కక్షా పార్శ్వ కటీ తటా పాదావీతి షడుక్తాని గ్రీవా మప్యరే జగుః

శిరస్సు, చేతులు, చంకలు, పార్శ్వములు, నడుము, పాదములు. ఈ ఆరు అంగములనబడును. కంఠముగూడ అంగమని కొందరి మతము.

ప్రత్యంగములు

✓ ప్రత్యంగాని త్వధ స్కంధౌ బాహూ పృష్ఠం తతోదరం ఊరూ జంఘే షడిత్యాహు రపరే మణిబంధకౌ జానూ కూర్పరమితి త్రయ మప్యధికం జగుః.

మూపులు, భుజములు, వీపు, పొట్ట, తొడలు, పిక్కలు ఈ ఆరు ప్రత్యంగములు. ఇవిగాక మని కట్టు, మోకాళ్లు, మోచేతులు గూడ ప్రత్యంగములని అధికముగా మూడింటిని కొందరుచెప్పిరి.

ఉపాంగములు

✓ దృష్టి భూపుట తారాశ్చ కపోతా నాసికా హనుః అధరో దశనా జిహ్వ చుబుకం వదనం శిరః ఉపాంగాని ద్వాదశైతా న్యన్యాంగాని సంతిచ

పార్ణి గుల్ఫా తథాంగుశ్యః కరయోః పదయోస్తలే
ఏతాని పూర్వశాస్త్రానుసారేణోక్తాని వై మయా.

చూపులు, కనురెప్పలు, నల్లగుడ్డు, చెక్కిళ్లు, ముక్కు, దనడలు, అధరము, దంతములు, నాలుక, గడ్డము, ముఖము, శిరము ఈ పండ్రెండు ఉపాంగములు. ఇవిగాక కాలిమండలు, చీలమండలు, చేతివేళ్లు, కాలివేళ్లు, అరచేతులు, అరకాళ్లుగూడ ఉపాంగములని పూర్వ శాస్త్రానుసారముగా చెప్పబడినది.

✓ అంగానాం చలనాదేవ ప్రత్యంగోపాంగయోరపి
చలనం ప్రభవే తస్మా తస్యేషాం నాత్ర లక్షణమ్.

అంగములయొక్క చలనమునలననే ప్రత్యంగోపాంగముల చలనము కలుగునుగాన ప్రత్యంగోపాంగములకు వేరుగాలక్షణము చెప్పలేదు.

✓ నృత్యమాత్రోప యోగ్యాని కధ్యంతే లక్షణైఃక్రమాత్
ప్రథమంతు శిరోభేదః దృష్టిభేదః తతఃపరమ్
గ్రీవా హస్తా పాదభేదా స్థానకాని ప్రదర్శ్యతే.

నాట్యమున కుపకరించు వానికి మాత్రమే ఇచట లక్షణవినియోగములు చెప్పబడును. వరుసగా శిరోభేద - దృష్టిభేద - గ్రీవాభేద - హస్తభేద - పాదభేద-స్థానకములకు యథాక్రమముగ లక్షణ వినియోగములు చెప్పబడుచున్నవి.

శి రో భే ద ము లు

ధుతం విధుత ముద్ధూత మవధూతంచ కంపితం
అకంపితో ద్వాహితేచ పరివాహిత మంచితమ్
నిహంచితం పరావృత్త ముత్త్తిప్తా ధోముఖేతథా
లోలితంచేతి విజ్ఞేయం చతుర్దశవిధం శిరః.

ధుతము, విధుతము, ఉద్ధూతము, అవధూతము, కంపితము, అకంపితము, ఉద్వాహితము, పరివాహితము, అంచితము, నిహంచితము, పరావృత్తము, ఉత్త్తిప్తము, అధోముఖము, లోలితముని పదునాలుగు విధములు శిరోభేదములు గలవు.

ధు త శి రో ల క్ష ణ వి ని యో గ ము లు
సార్వాయో రుభయోరేక వారం సంచలితం యది
ధుతం వియోగే భేదేచ విస్మయే స్యాన్మదాలసే.

రెండు ప్రక్కల కొకసారి చలింపజేయబడిన శిరము ధుతశిర మన
బడును. ఈ ధుతశిరము వియోగము, భేదము, విస్మయము, మదము
వలన కలిగిన అలసభావము వీనియందు వినియోగించును.

వి ధు త శి రో ల క్ష ణ వి ని యో గ ము లు
విధుత మసక్య త్తాదృక్కృతం శీతే భయే జ్వరే
అంగీకారే సురామాంద్యే హరేచైష ప్రయుజ్యతే.

పైనచెప్పిన ధుతశిరము త్వరత్వరగా చలింపజేసిన విధుత శిర
మగును. ఈ శిరము చలి, భయము, జ్వరము, అంగీకారము, కలు
త్రాగగావచ్చు నిష, మూర్ఛత్వము వీనియందు వినియోగించును.

ఉ ధ్ధూ త శి రో ల క్ష ణ వి ని యో గ ము లు
ఉధ్ధూత మూర్ఛచలిత మాత్మ గర్వ బలాదిషు
ఏవం భరతశాస్త్రజ్ఞైః శిరోభినయ ముచ్యతే.

ఉర్ధ్వముగా చలింపజేయబడిన శిరముఉధ్ధూతశిరమగును. తాను,
గర్వము, బలము మొదలగువానియందు ఈ ఉధ్ధూతశిర ముపయో
గించబడుచున్నది.

అ వ ధూ త శి రో ల క్ష ణ వి ని యో గ ము లు
ఏకవార మధోనమ్ర మవధూత శిరో భవేత్
సంజ్ఞాం లజ్జాం వచ స్థైర్య వాసమేతేన దర్శయేత్.

ఒకసారి క్రిందకు వంచబడినశిరము అవధూత శిరమగును. సంజ్ఞ,
స్థైర్య, వాక్ స్థైర్యము, నివాసము వీనియందు అ వ ధూ త శిరము
వినియోగించును.

కంపిత శిరోలక్షణ వినియోగములు

నిరీక్ష్యోర్ధ్వ మధశ్శీఘ్రం చలితం కంపితం భవేత్
ఈర్ష్యాం ప్రణయకోపంచ పరుషోక్తంచ తర్జనే
అకర్ణ నేచ నమనే దర్శయే న్నాట్యకోవిదః.

పైకిచూచి వెంటనే క్రిందకు చలింపజేసిన శిరము కంపితశిర
మగును. ఈ కంపితశిరము, ఈర్ష్య, ప్రణయకోపము, కఠినముగా మాట
లాడుట, భయపెట్టుట వినుట, వంచుట వీనియందుపయుక్తమగును.

అకంపిత శిరోలక్షణ వినియోగములు

ద్వివారం చాలయే దూర్ధ్వ మధశ్చస్యా దకంపితమ్
నిందా సంజ్ఞా తర్జనాని హూతి మేతేన దర్శయేత్.

రెండుసార్లు పైకి క్రిందకు చలింపజేయబడిన శిరము అకంపితశిర
మనబడును. ఈ శిరము నింద, సంజ్ఞ, భయపెట్టుట, పిలుచుట యందు
వినియోగించును.

ఉద్వాహిత శిరోలక్షణ వినియోగములు

ఉద్వాహితం భవే దూర్ధ్వం మస్తకం సకృదున్నతమ్
భౌన్నత్యం శ్రేష్ఠవస్తూని దర్శయే న్నటశేఖరః

ఒకసారి పైకియెత్తుబడిన శిరము ఉద్వాహితశిరమగును. ఎత్తు
పదేశము, శ్రేష్ఠవస్తువులు ఉద్వాహితశిరముచే ప్రదర్శితములగును.

పరివాహిత శిరోలక్షణ వినియోగములు

పశ్చాత్ప్రసార్య చలితం యది స్యాత్పరివాహితమ్
వినయోచ విలాసేచ విస్మయేచ ప్రియే భవేత్

నెనుకకుసాచి చలింపజేయబడిన శిరము పరివాహితశిరమగును.
వినయము, విలాసము, విస్మయము, ప్రియము వీనియందీ పరివాహిత
శిరముపయోగించును.

అంచిత శిరోలక్షణ వినియోగములు

అంసే కుర్యాద్ధరాంపశ్య న్యది స్యా దంచితం శిరః

కార్యభారే మోహ చింతా భయ మూర్ఛాసు కథ్యతే

భుజమందు శిరమునుంచి భూమినిచూచిన అంచితశిరమగును. కార్యభారము, మోహము, చింత, భయము, మూర్ఛ వీనియందీ అంచితశిరము వినియుక్తమగును.

నిహంచిత శిరోలక్షణ వినియోగములు

అంసా వున్నమ్య నమితం శిరశ్చాపి నిహంచితమ్

బిభౌకేచ ప్రకాశేచ కథా శ్రవణ కోపయోః

భుజముతో సహ ఎత్తి వంచబడినశిరము నిహంచితశిరమనబడును. బిభౌకము, (ఇష్టమగు వస్తువునందుగూడ ననాదరము) ప్రకాశము, కథలువినుట, కోపము వీనియందు నిహంచితశిరము వినియోగించును.

పరావృత్త శిరోలక్షణ వినియోగములు

పశ్చాత్తుతం పరావృత్తం కోప వైముఖ్యయో ర్హియాం

పశ్చాత్ప్రదర్శనే చైష భరతజ్ఞైః ప్రయుజ్యతే

వెనుకకు త్రిప్పబడినశిరము పరావృత్తశిరమగును. కోపము, పెడ మొగము, సిగ్గు, వెనుకకు చూచుట ఈ పరావృత్త శిరమునందు వినియోగించును.

ఉత్తిష్ట శిరోలక్షణ వినియోగములు

ఉత్తిష్టం దృష్టగగనం రవి రిందు ప్రదర్శనే

ఔన్నత్యేచ ప్రదానేచ యుజ్యతే విబుధైరయమ్.

ఆకాశము చూచినశిరము ఉత్తిష్టశిరమగును. సూర్య చంద్రులనుచూపుట, ఔన్నత్యము, గొప్పదానముచేయుట వీనియందు ఉత్తిష్ట శిరము వినియోగించును.

అధోముఖ శిరోలక్షణ వినియోగములు

చిరం వినమ్ర మధిక మధోముఖ ముదాహృతమ్

లజ్జా చింతా నమస్కారే ష్వేష తజ్ఞైః ప్రయుజ్యతే.

ఎక్కువకాలము బాగుగా వంచినశిరము అధోముఖశిరమగును. సిగ్గు, చింత, నమస్కారములయందు అధోముఖశిరము వినియోగించును.

లోలిత శిరోలక్షణ వినియోగములు

నిమిల్బ లోచనే నమ్రం యది లోలిత ముచ్యతే
భూతావిష్టే చాలసత్వే నిద్రాయాం దైన్య మార్చయోః
సురాపానమదేచాపి విద్యతే విబుధై రయమ్.

కన్నులు సగముమూసి (అరకన్ను-మాగన్ను) వంచినశిరము లోలితశిరమగును. ఈలోలితశిరము దయ్యముపట్టినవాడు, సోమరితనము, నిద్ర, దైన్యము, మూర్ఛ, కల్లుత్రాగిననిష వీనియందు ఈలోలితశిరము వినియోగపడును.

నవవిధ దృష్టి భేదములు

పార్శ్వదృష్టి ర్యాతదృష్టిః మిలితో స్మిలనే తథా
కంప వ్యావృత్తదృష్టిచ అంతర్మీలన మేవచ
అధస్తలం చోర్ధ్వతలం దృష్టియో నవధా మతాః.

పార్శ్వదృష్టి, యాతదృష్టి, మిలితదృష్టి, ఉస్మిలనదృష్టి, కంపదృష్టి, వ్యావృత్తదృష్టి, అంతర్మీలనదృష్టి, అధస్తలదృష్టి, ఉర్ధ్వతలదృష్టియని దృష్టిభేదములు తొమ్మిది విధములుగాచెప్పిరి.

పార్శ్వదృష్టి లక్షణ వినియోగములు

దృష్టపార్శ్వ పార్శ్వదృష్టి రమరే పార్శ్వదర్శనే
సంజ్ఞాయాం ప్రణయక్రోధే భవేదేషా పరాజ్ఞాభే.

ప్రక్కకుచూడబడిన దృష్టి పార్శ్వదృష్టి యగును. ఓర్వలేనితనము, ప్రక్కకుచూచుట, సంజ్ఞ, ప్రణయకోపము, పెడముఖము వీనియందీ పార్శ్వదృష్టి వినియోగించబడును.

యాతదృష్టి లక్షణ వినియోగములు

ఉభౌ పార్శ్వో యయా దృష్టా యాతదృష్టి ర్నిగద్యతే
అన్వేషణే భవేదేషా భయత స్సంప్రదర్శనే.

రెండుప్రక్కలకు చూడబడినదృష్టి యూతదృష్టియగును. వెదకుట, భయముతో చూచుట యందు యూతదృష్టి వినియోగించును.

మీ లి త దృష్టి లక్షణ వినియోగములు

మీలితే లోచనే స్యాతాం మీలితాదృష్టి రుచ్యతే
నిద్రా మదే శ్రమే ధ్యానే పారవశ్యేచ దృష్కృతౌ.

కన్నులుమూసినదృష్టి మీలితదృష్టియగును. నిద్ర, మదము, శ్రమ, ధ్యానము, పరవశము, చెడుపనిచూచుట వీనియందీ మీలిత దృష్టి వినియోగించును.

ఉన్మీలన దృష్టి లక్షణ వినియోగములు

ఉన్మీలనా యానిమిషా పురోభవతి మంజులమ్
ఆశ్చర్యేచ శ్రమే కోపభరే సుందరవీక్షణే
మనోరథే శరవ్యేచ దూర నిశ్చలయో ర్భవేత్.

రెప్పపాటులేక ముందుకు మృదువుగాచూచిన ఉన్మీలనదృష్టి యగును. ఆశ్చర్యము, శ్రమ, అధికకోపము, అందముగాచూచుట, కోరిక, లక్ష్యము, దూరముగాచూచుట, నిశ్చలముగాచూచుట వీని యందు ఈ ఉన్మీలనదృష్టి వినియోగించును.

కంప దృష్టి లక్షణ వినియోగములు

ముహూర్నిమేషై శ్చలితా కంపదృష్టి ర్భవే ద్దియమ్
శృంగారే కంపనే శీతే నృత్యే మంజులభాషణే
కులాలచక్రత్యరితే తరంగే చాతపే నవే
ఉన్మేషేచ ప్రకాశేచ యజ్యతేఽసౌ మనీషిభిః.

మాటిమాటికి కన్నులుమూయుచు చలింపజేసెడిదృష్టి కంప దృష్టి యనబడును. శృంగారము, వణకుట, చలి, నృత్యము, అంద ఘుగా మాట్లాడుట, కుమ్మరసానియొక్క వేగము, తరంగము, ఎండ, నూతనము, కన్నులుతెరచుట, ప్రకాశము వీనియందీ కంపదృష్టి వినియోగించును.

వ్యావృత్తదృష్టి లక్షణ వినియోగములు |

వ్యావృత్తా వృత్త చలితే నేతే చావర్త భృంగయోః
నీరాజనే వర్తులేచ భవత్యేషా ప్రదక్షిణే.

కన్నులు గుండ్రముగాతిప్పి చలింపజేసెడిదృష్టి వ్యావృత్తదృష్టి
యగును. సుడిగుండ్రము, తుమ్మెదలు, నీరాజనము, గుండ్రనివస్తువు,
ప్రదక్షిణము వీనియందీ వ్యావృత్తదృష్టి వినియోగించును.

అంతర్మీలన దృష్టి లక్షణ వినియోగములు
అంతర్మీలన దృష్టిస్యా ల్లోచనేఽర్థనిమిలితే
దుఃఖే ధ్యానేఽలసే కోపే పారవశ్యే భవే దియమ్.

కనులు సగము మూసిన దృష్టి అంతర్మీలన దృష్టియగును.
దుఃఖము, ధ్యానము, మాంద్యము, కోపము, పారవశ్యము వీనియందీ
అంతర్మీలనదృష్టి వినియోగించును.

అధస్తల దృష్టి లక్షణ వినియోగములు
చిరం స్వచరణే ధృష్టే యయా సాఽధస్తలా మతా
దైన్యే హియాం నమ్రశీర్షే భవ త్యేషా త్మదర్శనే.

చాలసేపు తనకాళ్లయందుచూచుట అధస్తల దృష్టియగును
దైన్యము, సిగ్గు, శిరమువంచుట, ఆత్మదర్శనము వీనియందీ అధస్తల
దృష్టి వినియోగించును.

ఊర్ధ్వతల దృష్టి లక్షణ వినియోగములు
దృష్టాకాశే భవే దూర్ధ్వతలదృష్టి సమున్నతే
మూర్ఛారంభేచ చంద్రార్క పవ నాత్మను యుజ్యతే.

ఆకాశమును చూచినదృష్టి ఊర్ధ్వతలదృష్టియగును. మిక్కిలి
యెత్తైన వస్తువు, మూర్ఛారంభము, సూర్యచంద్రులు, వాయువు, ఆత్మ
వీనియందీ ఊర్ధ్వతల దృష్టి వినియోగించును.

గ్రీవాభేదములు

సుందరీచ తిరశ్చీనా తద్దైవ పరివర్తితా
ప్రకంపితాచ భావజ్ఞైః శ్చేయా గ్రీవా చతుర్విధా.

సుందరము - తిరశ్చీనము - పరివర్తితము - ప్రకంపితము
అని గ్రీవము (మెడ) నాలుగువిధములు.

సుందరీ గ్రీవాలక్షణ వినియోగములు

తిర్యక్ప్రచలితా గ్రీవా సుందరీతి నిగద్యతే
స్నేహారంభే తథాయత్నే సమ్యగర్థేఽపి చస్మృతౌ
సరసత్వే నుమోదేచ సాగ్రీవా సుందరీమతా

అడ్డముగా గదలింపబడిన కంఠము సుందర గ్రీవ మనబడును.
స్నేహారంభము, ప్రయత్నము, మంచిదనుట, మరిచినదానిని గుర్తుకు
దెచ్చికొనుట, సరసము, అంగీకారమువీనియందు సుందరీగ్రీవముచెల్లును.

తిరశ్చీన గ్రీవాలక్షణ వినియోగములు

పార్శ్వద్వయో ర్ద్వభాగేతు చలనా త్సర్పయానవత్
సా గ్రీవాతు తిరశ్చీనా త్యుచ్యతే నాట్యకోవిదైః
ఖడ్గభ్రమే సర్పగత్యాం తిరశ్చీనా నిగద్యతే.

ఇరుప్రక్కలకు ఊర్ధ్వభాగములందు పామునడకవలె కదలించిన
తిరశ్చీన గ్రీవమగును. ఖడ్గభ్రమణము, పామునడక వీనియందీ తిరశ్చీన
గ్రీవము వినియోగపడును.

పరివర్తిత గ్రీవాలక్షణ వినియోగములు

సవ్యాపసవ్య చలితా గ్రీవా యత్రాఽర్థ చంద్రవత్
సాతు నాట్యకలాభిజ్ఞై ర్విజ్ఞేయా పరివర్తితా.

శృంగారనటనే కాంతా కపోల పరిచుంబనే.
నాట్యతంత్ర కలాభిజ్ఞై ర్విజ్ఞేయా పరివర్తితా.

కుడి ఎడమలకు అర్థచంద్రాకారముగా కదిలించినచో పరివర్తితమను గ్రీవమునచ్చును. శృంగారనటన, స్త్రీల చెక్కిళ్లు ముద్దిడుకొనుట వీనియందు ఈ పరివర్తితగ్రీవ ముపయోగించును.

ప్రకంపిత గ్రీవాలక్షణ వినియోగములు
పురఃపశ్చాత్ప్రచలనా త్కపోతీ కంఠ కంపవత్
ప్రకంపితేతి సా గ్రీవా ప్రోక్తా నాట్యవిశారదైః
యుష్మ దస్మదితి ప్రోక్తే దేశీనాట్య విశేషకే
ఘోలాయాం గణితే చాపి ప్రయోక్తవ్యా ప్రకంపితా.

పావురాయి మెడకదిలించినట్లు ముందువెనుకలకు కదిలించినచో ప్రకింపతమను గ్రీవమగును. నీవు, నేను అనుట, దేశీయ నాట్యవిశేషము, ఉద్యోల, లెక్కపెట్టుట వీనియందీ ప్రకంపిత గ్రీవ ముపయోగించును.

హస్తలక్షణ వినియోగములు చెప్పటకుముందు హస్తములకు ప్రాణములుండునుగాన వాని లక్షణము ముందుగా చెప్పబడును.

హస్త ప్రాణ లక్షణము
ప్రసారణం కుంచితశ్చ రేచితం పుంఖతం తథా
అపవేష్టితకంచాపి ప్రేరితో ద్వేష్టితే తథా
వ్యావృత్తః పరివృత్తశ్చ సంకేత స్తదనంతరం
చిహ్నం పదార్థటీకేతి ప్రాణా ద్వాదశ హస్తజాః.

ప్రసారణము - కుంచితము - రేచితము - పుంఖతము - అపవేష్టితము - ప్రేరితము - ఉద్వేష్టితము - వ్యావృత్తము - పరివృత్తము - సంకేతము - చిహ్నము - పదార్థటీకయని హస్తప్రాణములు పండ్రెండు విధములుగా చెప్పబడుచున్నవి.

ప్రసారణము

ప్రసారణమితి శ్లేయ మంగుళీనాం ప్రసారణాత్
వ్రేళ్ళుసాచుట ప్రసారణ మనబడు హస్తప్రాణమగును.

కుంచితము

కుంచనా దంగుళీనాంచ కుంచితం సముదీరితమ్

వ్రేళ్లు ముడుచుట కుంచితమను హస్తప్రాణమగును.

రే చి త ము

అంగుళీనాం ప్రచలనా ద్రేచితం సముదీరితమ్
వ్రేళ్ళు కదుల్చుట రేచితమను హస్తప్రాణమగును.

పుంఖతము

పురోభాగే కుంచితోవా రేచితోవా ప్రసారితః
యో హస్తస్తు పతాకాది రాన్నామాసౌ పుంఖతో భవేత్.

పతాకాదిహస్తములందు వ్రేళ్ళు ముందుకువంచుట, కదల్చు
చుట, సాచుట పుంఖతమనబడు హస్తప్రాణమగును.

అపవేష్టితము

అధస్తా ద్ధమనం యత్తు హస్తో నామ్నా పవేష్టితః
వ్రేళ్ళను క్రిందుగా సాచుట అపవేష్టితమను హస్తప్రాణమగును.

ప్రేరితము

పశ్చాద్భాగే కుంచితోవా రేచితోవా ప్రసారితః
యో హస్తః కథిత స్సోయం ప్రేరితః పూర్వసూరిభిః.

వ్రేళ్ళను వెనుకభాగమునకు ముడుచుట, కదిలించుట, సాచుట
ప్రేరితమనబడు హస్తప్రాణమగును.

ఉద్వేష్టితము

హస్తానా మూర్ధ్వభాగే యద్ధమనం చాపి నర్తనే
తదుద్వేష్టిత మిత్యాహు ర్భరతాగమ వేదిభిః.

నాట్యసమయమున చేతులను పైకి ఎత్తుట ఉద్వేష్టిత మను
హస్తప్రాణమగును.

వ్యావృత్తము

ఉదగ్రతః పార్శ్వభాగే హస్తో వ్యావృత్తో భవేత్

పార్శ్వభాగములందు పైకెత్తబడిన చేతులు వ్యావృత్తమగును.

పరివృత్తము

పార్శ్వభ్యాంచ పురోభాగే యో హస్తో నటనే కృతః
పరివృత్త స్సమాఖ్యాతో నామ్నా హస్తవిశారదైః.

నాట్యమున పార్శ్వములనుండి ముందుభాగమునకు చేతులు
తెచ్చుట పరివృత్తమను హస్తప్రాణమగును.

సంకేతము

ఉష్ణవిధానరచనా వినా స్థూలక్తి పూర్వకమ్
యో హస్తో నియమం ప్రాప్త స్సంసకేత ఉదాహృతః,
మాటలతోగాక ఉహచేత తెలియదగు గుర్తులను చేయుట
సంకేతమనబడు హస్తప్రాణమగును.

చిహ్నము

ప్రత్యక్షాణాం పరోక్షాణాం నస్తూనాం నాట్యకర్మణి
స్థావరత్వం జంగమత్వ మియమపి తాదృశమ్.
తదాకార ప్రకటనం తన్ముఖస్య నిరీక్షణమ్
తత్థాన దర్శనం చాపి తద్వజానాంచ దర్శనమ్
తథాయుధ ప్రకటనం తద్గతార్థ నివేదనమ్
తద్వ్యాప్త దర్శనం చాపి తచ్ఛేష్టా దర్శనం తథా
అష్టలక్షణ మిత్యేత చ్చిహ్న మిత్యభిధీయతే.

నాట్యసమయమందు ప్రత్యక్ష పరోక్షవస్తువులయొక్క స్థావర
జంగమత్వములను తెలుపు చిహ్నములు ఎనిమిది విధములు : 1. వాని
ఆకారములుజూపుట, 2. ముఖములనుజూపుట, 3. అవియుండు స్థలము
లను జూపుట, 4. టెక్కములుచూపుట, 5. ఆయుధములను తెలుపుట,
6. వానియందుగల ప్రయోజనములను దెలుపుట, 7. అవి వ్యాపించిన
వానినిదెలుపుట, 8. వానిచేష్టము దెలుపుట. ఈ ఎనిమిది విధములుగల
హస్తప్రాణము చిహ్నమనబడు ప్రాణమగును.

పదార్థటీక

పదానాం కథితానాం స్యా దర్శనిర్వాహతా యది
ఇయం పదార్థటీకేతి కథితా భరతాగమే.

చెప్పబడిన పదములయొక్క అర్థమిదియని నిశ్చయపరచునట్టిది
పదార్థటీక యనబడుప్రాణమగును.

ఇతి శ్రీ భరతసారే నాట్యచార్య లంకా సూర్యనారాయణశాస్త్రి
విరచితే ఆంధ్రాసువాదే పూర్వరంగ ప్రకరణమ్.

హస్తప్రకరణము

హస్తభేదములు

అధేదానీంతు హస్తానాం లక్షణాని యథాక్రమమ్

అసంయుతా సంయుతాశ్చ నృత్యహస్తా శ్చిధామతాః.

ఇక హస్తముల లక్షణ వినియోగములు చెప్పబడును. హస్తములు అసంయుత - సంయుత-నృత్యహస్తములని మూడు విధములు.

అసంయుత హస్తములు

పతాక శ్చిపతాకోఽర్థ పతాకః కర్తరీముఖః
మయూరశ్చార్థ చంద్రశ్చ ప్యరాశః శుకతుండకః
ముష్టి శ్శిఖర కపిత్థ సూచ్యాస్యః ఖటకాముఖః
బాణ సర్పశిరః పద్మకోశో మృగశిరస్తథా
లాంగూల సింహ వదన శ్చతుర శ్చాలపల్లవః
హంసాస్యో భ్రమరో హంసపక్ష సందంశ ఇత్యపి
ముకుళ తామ్రచూడ శ్చాసంయుతాః కథితాః కరాః
ఏతే సప్తవింశతి రసంయుత హస్తాః పూర్వా చార్యోదితాః
తేషాం లక్షణ వినియోగౌ కథ్యతే

పతాక, త్రిపతాక, అర్థ పతాక, కర్తరీముఖ, మయూర, అర్థచంద్ర, అరాశ, శుకతుండ, ముష్టి, శిఖర, కపిత్థ, సూచ్యాస్య, ఖటకాముఖ, బాణ, సర్పశిర, పద్మకోశ, మృగశిర, లాంగూల, సింహముఖ, చతుర, అలపల్లవ, హంసాస్య, భ్రమర, హంసపక్ష, సందంశ, ముకుళ, తామ్రచూడము అని ఇరువదియేడు అసంయుత హస్తములు నాట్యాచార్యుల చేత చెప్పబడియున్నవి. ఇక వీని లక్షణములు, వినియోగములు చెప్పబోవుచున్నాడు.

ప తా క హ స్త ల ఊ ణ వి ని యో గ ము లు

పతాకః కుంచితాంగుష్ఠో భవేత్సంప్రస్థతాంగులిః
ధాతు రస్య జని ఙ్జాతిః బ్రాహ్మీ నర్ణస్తు పాండురః
హరి ర్థేనం ఋషిః శూలీ వినియోగో నిగద్యతే.

హస్తముయొక్క వేళ్లన్నియు చాచిపట్టి బొటన వ్రేలును ముడిచిన పతాకహస్తమగును. ఇది బ్రహ్మ వలన జన్మించినది. బ్రాహ్మణజాతి, తెలుపువర్ణము. విష్ణువుదైవము. శివుడు ఋషి.

నాట్యారంభే బుధే మార్దే రాత్ర్యాం కుచతటే వనే
తురంగేచ తరంగేచ దేవతానివహే ౭నిలే
యానోద్యమే ప్రతాపేచ శయనా తపయో శ్శుభే
చంద్రాతపే ప్రసాదేచ విభక్తిషు జలాశయే
జయే భయేచ వినయే నిర్భయే దశనే ౭ంబుధౌ
కవాటబంధనే సై న్యే పరిధానేచ పాలనే
ధరాయాం ధాశధశ్యేచ చండాంశు శశి వహ్నిషు
సౌందర్యా మంద మందేషు సంగర ఛత్ర రాజిషు
ధిక్కారా హంకార మనోవికారా సికరా శ్శ్మసు
వాద్య పారద సంమోద ధ్యాన నీరాజనేషుచ
వాసరా యన మాసాబ్ద జలపానేషు దిక్షుచ
పాప పుణ్య విరోధేషు కపోలే కటి కుడ్యయోః
పరబ్రహ్మణి వాహిన్యాం సాంద్రే గంధవిలేపనే
క్షీరే చోరసి విద్యాసు క్షమాయాం పరిరంభణే
సురాలయ దయా కించి త్సభా రామేషు చోచితే
చింతా ఛాయా నమస్కార ద్వీప రాప్యేషు శీతలే
పాదే ఫాలేచ తిథిషు దైవతే శుక్రవాసరే
ఆశ్వాసా ౭ న్యేషణా శీస్సు పతాకో యుజ్యతే బుధైః.

నాట్యప్రారంభము, పండితుడు, మార్దవము, రాత్రి, కుచస్థలము, వనము, గుట్టము, తరంగము, దేవతాసమూహము, వాయువు,

ప్రమాణమగుట, ప్రతాపము, శయనము, ఎండ, శుభము, వెన్నెల,
మేడ, సప్తవిభక్తులు, తటాకము (బావి,) జయము, భయము,
వినయము, నిర్భయము, చీల్చివేయుట, సముద్రము, తలుపులువేయుట,
సైన్యము, కప్పకొనుట, రక్షించుట, భూమి, తళతళమను మెరుగు,
సూర్య, చంద్ర, అగ్ని, సౌందర్యములు, తొందర, మెల్లన, యుద్ధము,
గొడుగు, సమూహము, ధిక్కార, అహంకార, మనోవికారములు,
కత్తి, తొండము, రాళ్లు, వాద్యము, పాదరసము, సంతోషము,
ధ్యానము, నీరాజనము, వారము, అయనము (ఉత్తరాయణ -
దక్షిణాయనములు) నెలలు, సంవత్సరము, జలపానము, దిక్కులు,
వాపపుణ్యములు, విరోధము, కపోలము, నడుము, గోడ, పరబ్రహ్మ,
ప్రవాహము, దట్టము, గంధము పూయుట, పాలు, వక్షః స్థలము,
విద్య, క్షమించుట, ఓర్పు, కౌగిలి, దేవలోకము, దయ, కొంచెమను
అర్థము, సభ, ఉద్యానవనము, యోగ్యము, దుఃఖము, నీడ,
నమస్కారము, ద్వీపము, వెండినాణెము, చల్లదనము, పాదము,
నుదురు, తిధులు, దేవత, శుక్రవారము, ఓదార్పుట, వెతుకుట,
ఆశీర్వాదము వీనియందు ఈ పతాక హస్తము వినియోగబడునని
పండితులచే చెప్పబడుచున్నది.

త్రిపతాక హస్త లక్షణ వినియోగములు

పతాక త్రిపతాక స్యాత్కుంచితా ౭నామికా యది
హరే రస్య జని ర్దైవం హరో జాతిస్తు బాహుజా
ఋషి ర్గుహో ౭రుణో వర్ణో వినియోగస్తు కధ్యతే.

పతాకహస్తమందలి అనామికను వంచిపట్టిన
త్రిపతాక హస్తమగును. ఇది ఇంద్రునివలన బుట్టినది.
దైవము శివుడు, క్షత్రియజాతి, ఋషిగుహుడు, యెరువు
వర్ణముగలది.

పలి మకుట వృక్ష వాసవ కైతకీ దీపేషు వహ్నికీలాసు
చక్రో పేంద్ర పరాజ్ముఖ కోపా రణ్యా భయ వీర శయనేషు
సందేహ ముకుర మస్తక తిలక కపోల చికుర బృందేషు

కిసలయ మనోవికృత్యో రదనా ధర విశిఖ భూప కదళీషు
తథా మకరికాపత్రే రక్తవర్ణో ర్ద్వపుండ్రయోః
ప్రమదాశ్రు ష్వస్వనాయే వాహనే మక్షి కాసుచ
స్థాణు నైఘ్నర్య వస్త్రేషు సంతత్యాం సుర శాపయోః
మత్స్యే తుతే లపాంగదృష్ట్యాం తపనే దీపనేపిచ
లేఖనే కథనే వస్తుస్పర్శనే కుజవాసరే
ప్రతీపే కజ్జలే సృణ్యాం తరణ్యామపి కంటకే
నఖే గండే లలికే మధ్యే తామ్రే చాయం ప్రయుజ్యతే.

నెరసిన వెంట్రుకలు, కిరీటము, వృక్షము, దేవేంద్రుడు, మొగలి
పూవు, దీపిక, అగ్నిజ్వాలలు, చక్రము, విష్ణువు, పరాజయము, కోప,
అరణ్య, భయ, వీరరస, శయన, సందేహములు, అద్దము, శిరము,
బొట్టు, చెంప, కేశసమూహము, చిగురుటాకులు, మనోవికారము,
దంతము, క్రిందపెదవి, బాణము, రాజు, అరటిచెట్టు, మకరికాపత్రము,
ఎరువువర్ణము, ఊర్ధ్వపుండ్రము, తరుణిబాష్పము, వంశము, వాహనము,
ఈగ, స్థాణువు, నిఘ్నరము, వర్షము, సంతానము, దేవతలు, శాపము,
చేప, తుమ్ము, కడగంటిచూపులు, తాపము, ఉద్దీపనము, వ్రాయుట,
చెప్పట, వస్తువులను తాకుట, మంగళవారము, ప్రతీపమను అర్థాలం
కారము, కాటుక, అంకుశము, ఓడ, ముల్లు, గోళ్లు, చెక్కిలి, నుదురు,
చడుము, రాగి వీవియందు ఈత్రిపతాకహస్తము వినియోగమగుచున్నది.

అర్థ పతాక హస్త లక్షణ వినియోగములు

సప్తవార్ధ పతాకస్సాన్య త్కనిష్ఠా వక్రితాయది
భృగో రస్య జని ర్వర్ణః పీత ఈశౌ హరీశ్వరా
ఋషిర్భృగుః క్షత్రజాతి ర్వినియో గోస్య కథ్యతే.

త్రిపతాకహస్తమందలి చిటికెన వ్రేలిని వంచిపట్టిన
అర్థపతాక హస్తమగును. ఈ అర్థపతాక భృగువునలన
పుట్టినది. బంగారువర్ణము. శివకేశవులు అధిదేవతలు.
ఋషిభృగువు. క్షత్రియజాతి.

ఉభయోః పల్లవే ఫాలే క్రకచే ఫలకే తటే
 ధ్వజ గోపుర శృంగేషు ఛురికాయా మధరే శరే
 గోమేధికే యుక్తి వేలా స్వీయం యోజంతి పండితాః.

ఇద్దరనుటయు, చిగురుటాకు, ఫాలము, రంపము, పలక, ఒడ్డు, ధ్వజము, గోపురము, కొమ్ము, చాకు, అధరము, బాణము, గోమేధిక రత్నము, యుక్తి, సదియొక్క ఉభయతీరములు వీనియందు ఈ అర్థ పతాకహస్తము వినియోగించును.

క ర్త రీ ముఖ హస్త లక్షణ వినియోగములు

తర్జనీ మధ్యమే తిర్యగ్విక్రితే కర్తరీముఖః
 హారా దస్యజని ర్వణ్ణో ఽరుణ శ్రీశో ఽధిదేవతా
 సృజాతి శాచస్య పర్జన్య ఋషిః కృత్యం నిగద్యతే.

త్రిపతాక హస్తమందలి చూపుడువ్రేలు, నిడిమి వ్రేలు వెలియగునట్లు త్రిప్పిపట్టిన కర్తరీముఖ హస్త వచ్చును. [“త్రిపతాకాయాంవా అర్థ పతాకాయాంవా తస్మిన్నితి శేషః” అని వ్యాఖ్యానము. అనగా కర్తరీముఖ హస్తము త్రిపతాక, అర్థపతాకల నుంచి గ్రహింపదగునని భావము. గనుక త్రిపతాక నుండి కర్తరీముఖము గ్రహించుట ప్రసిద్ధమైనదయినను నూతన హస్త సంపాద నార్థము అర్థపతాక నుండియు గ్రహింపబడినది. ముద్రక ఇవ్వబడినది.] ఇది శివునివల్ల జన్మించినది. రక్తవర్ణము. అధిదేవత శ్రీమహావిష్ణువు. క్షత్రజాతి. ఋషి వర్జన్యః.

విపర్యాసేచ దంపత్యో ర్విశ్లేషే వృషభే భయే
 ఏకశయ్యావియోగేచ కురంగే చమరీమృగే
 లులాయ నక్రయో ర్విద్యుచ్ఛక్ర గోపుర శాఖిషు
 కపటాత్మవికారేషు వేగే భేదే మహీధరే
 హరణే మరణే లాటౌ కేశ నిందాసు సంభ్రమే

హారా ఖడ్గే నాటకాభినయే మకుట పక్షిణోః

భీభత్సే పఠనే చాయం యుజ్యతే కర్తరీముఖః.

విపర్యాసము, దాంపత్య వియోగము, ఆభోతు, భయము, ఏకశయ్యా వియోగము (చెరియొక వైపునపరుండుట,) జింక, చమరీ మృగము, కారెనుపోతు, మొసలి, మెరుపు, చక్రము, గోపురము, నృత్యములు, కపటము, మనోవికారము, వేగము, భయము, పర్వతము, దొంగిలించుట, మరణము, లత్తుకపూసికొనుట, పెంట్లుకలు, నింద, వేగిర పాటు, శ్రీమహావిష్ణువు, ఖడ్గము, నాటకాభినయము, కిరీటము, పక్షులు, భీభత్సరసము, చదువుట వీనియందీ కర్తరీముఖము వినియోగించును.

మయూర హస్త లక్షణ వినియోగములు

శిష్టాంగుస్తాఽనామిక స్సాస్య స్మయూర ప్రస్ఫుతేతరః
హరే రస్య జని ర్వణ్ణో నీలో విద్యాధరాన్వయః
ఋషి శ్శుకో దేవతాతు వజ్రీ కృత్యం నిగద్యతే.

అనామికము, అంగుష్ఠము కూర్చిపట్టి మిగిలిన వ్రేళ్లన్నియు సాచిన మయూర హస్తమగును. ఇది విష్ణువువలన పుట్టినది. నీలవర్ణము. విద్యాధరకులము. శుకుడు ఋషి. ఇంద్రుడు అధిదేవత.

లతా హారేంద్రనీలేషు విద్యాధర మయూరయోః

షడ్జస్వరే మయూరోఽయం యుజ్యతే భరతాగమైః.

తీగె, హారము, ఇంద్రనీలమణి, విద్యాధరకులము, నెమిలి, షడ్జస్వరము వీనియందీ మయూరహస్తము వినియోగమగుచున్నది.

అర్థచంద్ర హస్త లక్షణ వినియోగములు

అర్థచంద్ర కరోంగుష్ఠే పతాకే ప్రస్ఫుతేయది
ధూమ్రోవర్ణః జనిశ్చంద్రాద్దైవ మీశోవిశాంకులం
ఋషి రత్రిః కరస్యాస్య వినియోగో నిగద్యతే.

పతాకహస్తమందలి బొటనవ్రేలిని ఎడముగా సాచిపట్టిన అర్థచంద్ర హస్తమువచ్చును. ఇది ధూమ్రవర్ణము. చంద్రునివలన పుట్టినది. ఈశ్వరుడు దైవము. వైశ్యజాతి. ఋషి అత్రిమహాముని.

అర్థే భల్లే చాభిషేకే చార్ధచంద్ర గళగ్రహే
 కటి కంకణ కంఠేషు విస్మయాంకుశయోః భ్రువోః
 చంద్రికా కాముక ధ్యాన చింతా స్వంగవిమర్దనే
 కపోలే కలశే వాహే ప్రాకృతానాం నమస్కృతౌ
 ఫాలే పరాజ్ముఖే పశ్చిమాంసే కలహే తరే
 గజకర్ణే తిరస్కారే కదళీ సాపరాధయోః
 చరణే గరుడే మధ్యే మృగకుండలయో రిపా
 చంద్రకాంతే నితంబేచ వేణ్యాం కక్షేచ జానుని
 వృక్షాంకురే మాళిబంధే నైర్మల్యే ముకురేపిచ
 కింవార్ధేచ చపేటేచ హస్తోఽయం సంప్రశస్యతే.

సమానభాగము, భల్లాయుధము, అభిషేకము, అర్ధచంద్రుడు,
 గొంతుపట్టుకొనుట, కటి (నడుము), కంకణము, కంఠము, విస్మయము,
 అంకుశము, కనుబొమలు, వెన్నెల, కాముకుడు, ధ్యానము, చింత,
 అనయనములను పిసుకుట, చెక్కిలి, చెంబు, మోయుట, ప్రాకృతులకు
 నమస్కరించుట (సలాముచేయుట), నుదురు, పరాజ్ముఖము, వీపు,
 జగడము, దాటుట, ఏ ను గు చె వు లు, తిరస్కారము, అరటిచెట్టు,
 అపరాధనిరూపణము, పాదము, గరుత్మంతుడు, సగము, మృగము,
 కుండలములు, శత్రువు, చంద్రకాంతము, పిరుదులు, జడ, చంకలు,
 మోకాలు, అంకురము (మొలక) సిగముడి, పరిశుభ్రము, అద్దము,
 ఏమి? అను అర్ధము, చెంపదెబ్బ వీనియందీ అర్ధచంద్ర హస్తము
 ప్రయోగించ బడుచున్నది.

అ రా శ హ స్త ల క్ష ణ వి ని యో గ ము లు

అరాశ స్తర్జనీ వక్రకాప్రతాకేచేద్భవే త్కరః
 ఋషిః పితౌఽస్య చాగస్త్యః
 శ్వేతో వర్ణో పతిర్హరిః
 జాతీ ర్మిత్రాచ కథితా వినియోగోస్య కథ్యతే.

పతాకహస్తమందలి చూపుడువేలు వంచిపట్టిన అరాశహస్త
 మగును. దీనికి తండ్రియు, ఋషియు అగస్త్యుడు. వర్ణము తెలుపు
 అధిదేవత విష్ణువు.

విషాఽమృతాంబుపానేచ శౌర్యే సైన్యే ప్రదక్షిణే
ప్రాంతస్పర్త్యే సమాఘ్రాణే లాలనే యోగ మశానయోః
ఆహారజనన స్వేదవారణాశీస్సు కంకణే
త్రిపుండ్రే చండపననే భృకుటం ప్రతిబింబయోః
కట్యాం కార్కశ్చ ధైర్యేచ మదే మోదేచ సుందరే
విట స్ఫుట వచో వేగ వీటీ రుచిషు సంగరే
ఘటికాయాం జాహుశక్తౌ మాసేచ చికురగ్రహే
ఆపోశనేచ విముఖే కూచిమారాఖ్యనాయకే
ధరాంతే యుజ్యతే చాయం అరాళో విబుధైః కరః.

విషము త్రాగుట, అమృతము త్రాగుట, ఉదకము త్రాగుట, శౌర్యము, సైన్యము, ప్రదక్షిణము, ప్రాంతస్పర్త్యమును దేశీనాట్యము, వాసనచూచుట, లాలించుట, యోగము, మశానము, వంటచేయుట, ముఖమందలి చెమటతుడుచుట, ఆశీర్వాచనము, కంకణము, త్రిపుండ్రము, సుడిగాలి, బొమముడి, ప్రతిబింబము, నడుము, చేయదగిన పని, ధైర్యము, మదము, సంతోషము, అందము, విటుడు, గట్టిమాట, తొందర, తాంబూలము, రుచులు, యుద్ధము, గడియారము (కలశము) భుజశక్తి, జుట్టుపట్టుకొనుట, ఆపోశనము, పరాజ్ఞుఖము, కూచిమారుడను నాయకుడు, (శృంగార నాయకునలో నొకడు) భూమిచివరభాగము వీనియందు ఈ ఆరాళహస్తము వినియోగించును.

శుకతుండహస్తలక్షణవినియోగములు

అరాళే ఽనామికా వక్రకా శుకతుండో భవే ద్యది
దుర్దాయా జని రరుణో వర్ణో మహేశ్వరకులం చర్షిః
దూర్వాసాశ్చ మరీచి దైవం వినియోగ ఉచ్యతే చాస్య.

అరాళహస్తమందలి అనామికమును వంచిన శుకతుండ హస్తమగును. ఇది దుర్గనుండి బుట్టినది. ఎరుపు వర్ణము. మహేశ్వరకులము, దూర్వాసుడు ఋషి. మరీచి దైవము.

ద్రుతవచసి కుంత శుకయో ర్మగ్నోక్త్యాం ఖడ్గ శోణ మశానేషు
 బ్రహ్మస్త్ర కాంతి విశిఖ ధ్యానేషు ఖగే ధరే తిరస్కారే
 సురతే శారికాయాంచ మేఘేచ భయవారణే
 క్రోధోక్తి యుష్మ దస్మాసు వృశ్చికేపిచ కచ్చపే
 బహి రంతర్నుతౌ మధ్యమోత్త మాధమ వాక్సుచ
 ద్యూతా క్షపాతయోః కాంతౌ తపశ్చర భయేషుచ
 గోత్రే నిజ్జరజాత్యాంచ ధౌద్ర పంకజ నాశయోః
 భాన్యధేచ విచారేచ కుసుమానాం విలుంపనే
 వ్యాళీనాట్యారంభణేచ నాట్యాంతే పంచమస్వరే
 పాంచాలపురుషే చాపి శుకతుండః ప్రయుజ్యతే.

తొందరమాటలు, ఈటె, చిలుక, మర్మముగా మాట్లాడుట, ఖడ్గము, ఎరుపురంగు, మశానము, బ్రహ్మస్త్రము, కాంతి, బాణము, ధ్యానము, పక్షి, భూమి, తిరస్కారము, సంభోగము, గోరువంకపిట్ట, మేఘము, భయముతీర్చుట, కోపగించుట, నీవునేను అని యనుట, తేలు, తాబేలు, ముఖస్తుతి, ఆత్మస్తుతి, మధ్యమ-ఉత్తమ - అధముల మాటలు, జూదము, పాచికలు ఆడుట, కోరిక, తపస్సుచేయుట, భయము, వంశము, దేవజాతి, ధౌద్ర ర స ము, తామరతూడు, భవిష్యదర్థము, ఆలోచన, పూవులుకోయుట, వ్యాళీనాట్యము (నాట్య భేదము) ప్రారంభించుట, నాట్యము ముగించుట, పంచమస్వరము, పాంచాలపురుషుడను శృంగార నాయకుడు వీనియందు ఈ శుకతుండ హస్తము ప్రయోగించబడును.

ముష్టి హస్త లక్షణ వినియోగములు

అంగుష్ఠాధః కరేకుంచితాంగుళి ర్ముష్టి రుచ్యతే
 ఋషి రుగ్రోజని ర్విష్ణు ర్వీరభద్రో ౭ధిదేవతా
 వర్ణానీల శూద్ర జాతి ర్నియోగోస్య కధ్యతే.

బొటనవ్రేలి క్రిందికి మిగిలిన వ్రేళ్లన్నియు
 ముడిచి పట్టిన ముష్టిహస్తమగును. ఈ హస్తము

నకు ఋషి ఉగ్రుడు. విష్ణుపువలన పుట్టినది. వీరభద్రుడు అధిదేవత.
 నీలవర్ణము. శూద్రజాతి.

స్థిరే స్థైర్యే మల్లయుద్ధ ఘంటాయా గ్రహణే తథా
 తీవ్రయా నోరు సంవాహ లాఘవా కర్షణేషుచ
 ఖేటకే ఖడ్గ కుంతాది ధారణే భద్ర నాయకే
 మధ్యమ క్రోధ సంకేత మూర్ఘైషు ప్రాకృతానతౌ
 లోహే తులాయాం గుచ్ఛేచ చుజుకే ముష్టి రుచ్యతే.

స్థిరత్వము, స్థైర్యము, మల్లయుద్ధము, ఘంటను పట్టుకొనుట,
 శీఘ్రగమనము, తొడలుపిసుకుట, తేలిక (అవమానము), ఆకర్షించుట,
 డాలు - ఖడ్గము - కుంతము మొదలగు ఆయుధములు ధరించుట, భద్రు
 డను శృంగార నాయకుడు, నడుము, క్రోధము, చిహ్నము, మూర్ఖుడు,
 మూర్ఖనమస్కారము, లోహము, త్రాసు, పూలగుత్తి, గడ్డము
 పీనియందు ముష్టిహస్తము ఉపయోగపడును.

క పి త్థ హ స్త ల క్షణ వినియోగములు

అంగుష్ఠే లత్ర శ్రితా వక్రకా కపిత్థ స్తర్జనీ భవేత్
 కులమార్షం జనిశ్శౌరే గ్గారో నర్ణో లధి దేవతా
 విరించి ర్నారద ఋషిః వినియోగో లస్య కధ్యతే.

శిఖరహస్తముయొక్క బొటన వ్రేలియందు
 చూపుడువ్రేలును వంచిపట్టిన కపిత్థమను హస్తము
 వచ్చును. ఇది ఋషిజాతి. విష్ణువునుండి పుట్టినది.

శారవర్ణము. బ్రహ్మఅధిదేవత. నారదుడు ఋషి.

ఉమా రమా సరస్వతీషు ధూప దీప పూజనే
 గదాంకుశాస్త్ర చక్ర మాలికా శతారధారిణే
 ప్రతిగ్రహేచ నిశ్చలేచ మంథ రజ్జు కర్షణే
 నటేచ తాళధారిణే పటాంచల ప్రతిగ్రహే
 నౌ త్తమా మోహ విత్తేప ఘ్రాణర్షి జననేషుచ
 మేఘే గౌరే తథా తాపే కపిత్థో లయం ప్రయుజ్యతే.

పార్వతీ, లక్ష్మీ, సరస్వతీ, ధూప, దీప, పూజలు, గద, అంకుశము,
 అస్త్రము, చక్రము, జపమాలిక, వజ్రాయుధ ధారియగు ఇంద్రుడు,

పుచ్చుకొనుట, నిశ్చలముగాయుండుట, కన్యపు (తాడులాగుట, నటుడు, తాళముపట్టుకొనుట, పమిటచెంగు పట్టుకొనుట, పడవ, ఓర్పు, మోహము, విసరివేయుట (ఎగురవేయుట), వాసనచూచుట, మునీశ్వరుడు, పుట్టుక, మేఘము, గౌరవర్ణము, సంతాపము వీనియందు కపిత్థహస్తము ప్రయోగించబడును.

శిఖరహస్తలక్షణ వినియోగములు

ముష్టిశ్చే దున్నతాంగుష్ఠ శిఖరః పరికీర్తితః
శివాజ్ఞానీ రుచి ర్నీలో మన్మథో దైవ మర్జునః
ఋషి జ్ఞాతిస్తు గాంధర్వో వినియోగ స్స ఉచ్యతే.

ముష్టిహస్తమందలి బొటనవ్రేలిని ఊర్ధ్వముగా సాచిపట్టిన శిఖరహస్తమగును. ఇది శివునివలన బుట్టినది. నీలవర్ణము. మన్మథుడు దైవము. అరునుడు ఋషి. గాంధర్వజాతి.

స్వే నిశ్చయే నజ్ స్తంభే ఘంటాయాం స్మర చాపయోః
స్థాయ్యాంచ శిఖరే ల్లంఘనా తిలకే దత్తనాయకే
వినాయకే మునౌ శంభౌ యమేచ శబరే ధ్వజే
గంభీరే నర్తనారంభే సుందరీ మృదు భాషయోః
విలాసిన్యాంచ లజ్జాయాం మోదే ఖదే ల్వలనే
ఆవాస వ్యంజనే ంద్రాశ్మ భల్ల కుద్దాల శక్తిషు
సరసే నిశ్చలే పోతే మార్దేచ పితృతర్పణే
కుంఠనేచ చతుస్సంఖ్యా మాయా కార్మ్య హితేషుచ
గౌరీ కుంటుంబావనయౌ రాప్తే కిం కించిదర్థయోః
విద్రుమే వృషరాశ్యాంచ ధిషణే గురువాసరే
హస్తాభినయ శాస్త్రజ్ఞే శిఖర స్సంప్రయుజ్యతే.

తాను, నిశ్చయము, కాదనుట, స్తంభము, ఘంట, మన్మథుడు, ధనుస్సు, సిరత్వము, శిఖరము, అర్థచంద్రుడు, బొట్టు, దత్తుడను శృంగార నాయకుడు, వినాయకుడు, ముని, ఈశ్వరుడు, యముడు, బోయవాడు,

ధ్వజము, గంభీరము, నాట్యారంభము, సుందరి, మంచిమాటలు, విలాసములుగల స్త్రీ (వేశ్య) సిగ్గు, సంతోషము, దుఃఖము, గుర్రపు కశ్యేము, గృహము, శాకము, ఇంద్రుడు, తాయి, భల్లము, గుద్దలి, శక్త్యాయుధము, సరసము, నిశ్చలము, ఓడ, మృదుత్వము, పితృతర్పణము, మొక్కపోవుట, నాలుగను సంఖ్య, కపటము, కృశించుట, ఇష్టము, గౌరి, కుటుంబపోషణము, ఆప్తుడు, ఏమి? అనుట, కొంచె మనుట, పగడము, వృషభరాశి, బృహస్పతిః గురువారము, వీనియందు ఈ శిఖరహస్తము అభినయవేత్తలచే వినియోగించబడుచున్నది.

సూచీముఖహస్తలక్షణవినియోగములు

కుంతితానా మంగుళీనా మగ్రేంగుష్ఠం నివేశయేత్
ప్రసారయే త్తర్జనీంచ బుధ సూచీముఖః కరః
ఋషి స్సూర్యః పితా బ్రహ్మ విశ్వకర్మాఽధిదేవతా
వర్ణ శ్శ్వేతో దేవజాతిః వినియోగస్తు కధ్యతే.

ముడిచిన వ్రేళ్ళులయొక్క చివరభాగమున బొటనవ్రేలినుంచి చూపుడు వ్రేలు సాచిపట్టిన సూచీముఖమను హస్తము రాగలదు. దీనికి ఋషి సూర్యుడు. బ్రహ్మవలన పుట్టినది. అధిదేవత విశ్వ తర్క. వర్ణము తెలుపు. దేవజాతి.

ఏకస్మిన్ శిఖే సూర్యే పరబ్రహ్మణి ధాతరి
పుర్యాలోకే తథేత్యర్థే యత్తదర్థేచ తర్జనే
దిక్షూదయే చాస్తమయే రధాంగ భ్రమణేతథా
రక్షణే సత్యవచనే సహస్రే విరహే శతే
అగ్రహే భువి నాశాయాం శలాకాయాం విలేఖనే
సూచ్యాం కార్ష్యే బిసే చిత్రే రోమరాజ్యాంచ నిర్ణయే
మనస సూచనే నీచదర్శనే శ్రవణేపిచ
వంచనే గణనే లోహభేదే బుధ్యాం గుణే భృవా
ఘటికాయాంచ నాభాచ సూచీహస్తః ప్రయుజ్యతే.

ఏకసంఖ్య, బాణము, సూర్యుడు, పరబ్రహ్మ, బ్రహ్మదేవుడు, పట్టణము, లోకము, అలాగే అను అర్థము, ఏదియో అది అను అర్థము, భయపెట్టుట, దిక్కులు, ఉదయము, అస్తమయము, చక్రముత్రిష్వట (తిరుగుట), రక్షించుట, సత్యవాక్కు, వెయ్యి (సంఖ్య), విరహము, నూరు (సంఖ్య), కోపము, భూమి, నాశనము, శలాక, వ్రాయుట, సూది, కృశించుట, తామరతూడు, చిత్రము, నూగారు, నిర్ణయము, మనస్సూచన, నీచులను చూపుట, వినుట, మోసము, లెట్టపెట్టుట, ఒకానొక లోహము, బుద్ధి, గుణము, కనుబొమలు, ఘటిక (గడియ), నాభి వీనియందు సూచీముఖ హస్తముచెల్లును.

ఖట కాముఖ హస్త లక్షణ వినియోగములు.

శ్లిష్టా కపిత్థేంగుష్ఠాగ్రే తర్జనీ ఖటకాముఖః
ఋషిః షార్ఙ్గో జని శ్శుక్రా త్ప్రీతవర్ణో అధిదేవతా
రాఘవో అమరజాతిశ్చ వినియోగో నిగద్యతే.

కపిత్థ హస్తమందలి చూపుడువేలిని బొటన వేలి
యందు నొక్కిపట్టిన ఖటకాముఖ హస్తమగును. దీనికి
అర్జునుడు ఋషి. శుక్రునివలన పుట్టినది. బంగారు
వర్ణము. శ్రీరాముడు అధిదేవత. దేవజాతి. [గ్రంథం
తరములందు అంగుష్ఠాగ్రమున తర్జనీమధ్య మాంగుళీ
సంయోగము కనబడుచున్నది. సం ప్రదాయముగూడ
నట్లేయున్నది. వినియోగముకూడ సమానముగనే
యున్నది. గాన రెండురకముల ముద్రలుచూపబడినవి.]

ఖలీనవహనే దంతధావనే చాభిషేచనే
చామర వ్యజన ఛత్ర పటీరాణాంచ ధారణే
హార మాలా దర్పణానాం వీటీదానేచ తేవనే
నృత్యాంతే శరసంధానే శక్రనీలేచ లుంపనే
భేరిణ్యాం తత్తదుచితే యుజ్యతే ఖటకాముఖః.

గుట్టపుకల్లెము పట్టుకొనుట, పండ్లుతోముకొనుట, అభిషేచనము, వింజామర - విసనకర్ర - గొడుగు - గంధము - హారము - పూలమాల - అద్దము వీనిని ధరించుట, తాంబూలమిచ్చుట, ఆటప్రదేశము (క్రీడావిశేషము,) నృత్యాంతము, బాణము సంధించుట, ఇంద్రనీలమణి, పూవులుకోయుట, భేరివాయిించుట, మర్యాద వీనియందు ఈ ఖటకాముఖ హస్త ప్రయోగించవలయును.

బాణ హస్త లక్షణ వినియోగములు

కుంచితానా మంగుళీనా మగ్రేఽంగుష్ఠం నివేశయేత్
ప్రసారయే త్కనిష్ఠాంచ బాణే భరతకోవిదః
స్కందః పితాచ దైవంచ జాతి రాష్ట్రాహ్ని ఋషి శ్శివః
వర్ణోఽశితాస్య సంప్రోక్తో వినియోగో నిగద్యతే.

చేతివేళ్లన్నియు ముడిచి వానిమీద బొటన వ్రేలుంచి చిటికెనవ్రేలు సాచిపట్టిన బాణమను హస్త మగును. ఇది కుమారస్వామి వలనఁ బుట్టినది.

కుమారస్వామియేదైవము. బ్రాహ్మణజాతి. శివుడుఋషి. వర్ణమునలుపు.

కేశప్రసాదనే సంధిస్త్రై లాంగలధారణే

పట్నంఖ్యే వాతపత్రేచ పైశున్యేచ నఖక్షతే

స్వేదాంబువారణే గోత్రోద్ధరణే ఽయం ప్రయుజ్యతే

వేంట్రుకలు దిద్దిట, సంధిస్త్రుత్తమను నాట్యవిశేషము, నాగలి ధరించుట, ఆరుఅనుసంఖ్య, గొడుగు, కొంటెవానితనము, నఖక్షతము, చెమటతీయుట, పర్వతమెత్తుట వీనియందు ప్రయోగించబడును.

సర్పశిరహస్త లక్షణ వినియోగములు

పతాక స్సర్పశీర్షస్యాన్నిమే కరతలేయది

పీత వర్ణో జనిర్విష్ణో శ్శివో దైవ మృషి ర్వృషా

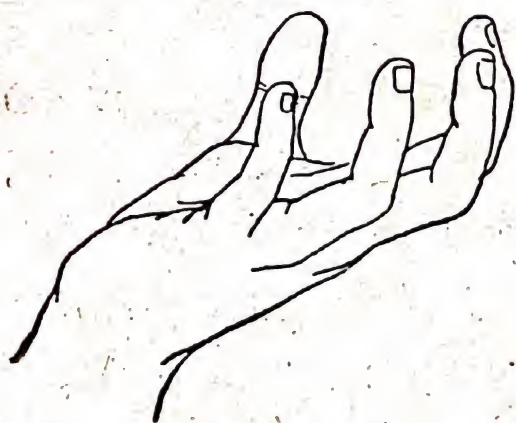
దేవజాతిః ప్రయోగోస్య కద్యతే ఽభినయోచితః.

పతాక హస్తముయొక్క అరచేయి నిమ్నముగా చేసిన సర్పశీర్ష హస్తము వచ్చును. ఇది పసుపు రంగు - విష్ణువునుండి పుట్టుక - శివుడు దైవము. ఇంద్రుడు ఋషి. దేవజాతి.

చందనే నందనే సర్వే కుబ్జే కుంకుమ పంకయోః
 మల్లయుద్ధ ప్రియవచః ప్రతీకార వచస్స్వపి
 జలాదిపాన దేవర్షి తర్పణేషుచ మందిరే
 యాచ్ఛాయాం లాలనే బాష్పవహనే ముఖధావనే
 బాలే కించి చోషణయో ర్నమనే కచధారణే
 లజ్జాయాం దోషగణనే గూఢార్థే బత చిత్రయోః
 ఆస్థాలనే హయాదీనాం ప్రతిమా రోమ రేఖయోః
 గంధ చూర్ణ తేపణేచ సర్పశీర్ష ప్రయుజ్యతే.

గంధము, నమస్కారము, పాము, పొట్టివాడు, కుంకుమము, బురద, కుస్తీపట్టుట, మంచిమాటలు, కచ్చతీర్చుకొను మాటలు, నీళ్లు మొదలగునవి త్రాగుట, దేవ - ఋషి తర్పణములు, ఇల్లు, యాచించుట, లాలించుట, కన్నీరు తుడుచుకొనుట, ముఖముకడుగుట, పసిబిడ్డ, కొంచెము, శోషణము (వేగించుట), వంగుట, జుట్టుముడి వేయుట, సిగ్గు, దోషములెన్నుట, గూఢార్థము, అయ్యో యనుట, చిత్రము, అశ్వాదులమీద చేతితో తట్టుట, బొమ్మ, నూగారు, గంధపుపొడి చల్లుట వీనియందు ఈ సర్పశీర్ష ము ప్రయోగించబడును.

పద్మకోశహస్తయక్షణవినియోగములు

విరళాః కించిదంగుళ్యః
 కుంచితాః పద్మకుట్మలః
 ఋషి ర్విధి ర్జ్ఞని ర్విష్ణో
 శ్వేతవర్ణశ్చ భార్గవః
 అధిదైవం యక్షజాతి
 ర్వినియోగోఽస్య కథ్యతే.

చేతివేళ్లన్నియు కొంచెము ఎడముగా వంచిపట్టిన పద్మకోశమను హస్తమువచ్చును. ఈ పద్మకోశమునకు ఋషి బ్రహ్మ, విష్ణువు వలన పుట్టినది. తెలుపువర్ణము. భార్గవుడు అధిదేవత. యక్షజాతి.

వాల్మీక కమల ఘంటా కందుక దర్పణ చకోర కబరీషు
 వర్తుల రథాంగ వికసన సహకార ఫలేషు కుసుమవర్షచ
 కలశే నారికేళాదిఫలే కుసుమ కోరకే

కర్ణికారే లతాదీనాం నమనే కారణేపిచ
శృంగారే స్తనయోః పద్మశోశహస్తః ప్రయుజ్యతే.

పాముపుట్ట, కమలము, ఘంట, బంతి, అద్దము, చకోరము, చొప్ప, గుండ్రనిన స్తువు, రథచక్రము (చక్రవాకము), వికాసము, మామిడిపండు, పూలవర్షము, చెంబు, కొబ్బరి బొండము మొదలగునవి, పూమొగ్గ, కొండగోగు, తీగెలు మొదలగునవి వంచుట, కారణము, శృంగారము, స్తనములు వీనియందు పద్మశోశము వినియోగించును.

మృగశీర్షహస్తలక్షణవినియోగములు

సర్పశీర్షే కనిష్ఠాంగుష్ఠాన్నత్యా మృగశీర్షకః
గౌర్యా జనిర్హారో దైవ
మృషిర్మార్కండ ఉచ్యతే
మునిజాతి శ్చేతవర్ణో
వినియోగోఽస్య కథ్యతే.

సర్పశీర్ష హస్తమందలి కనిష్ఠికాంగుష్ఠములను సాచిపట్టిన మృగశీర్ష హస్తము వచ్చును. ఇది పార్వతివలన పుట్టినది. శివుడు దైవము. మార్కండేయుడు ఋషి. మునిజాతి. వర్ణము తెలుపు.

శిశు స్త్రీ వాద సమ్మోద సాత్కారణ ధేనుషు

స్వేదాంబువారణే వస్త్రే శరీరే ఛత్రధారణే

హయే సస్యే గృహే తుండే చందనాది విలేపనే

సోపాన శాంతి తుల్యేషు కుడ్యే పుణ్యే మృగాననే

లజ్జా చమత్క్రియా సంజ్ఞా రంగవల్లీ హితేషుచ

శివలింగే ఽస్మద్ధరేచ కన్యాయా మృషభస్యరే

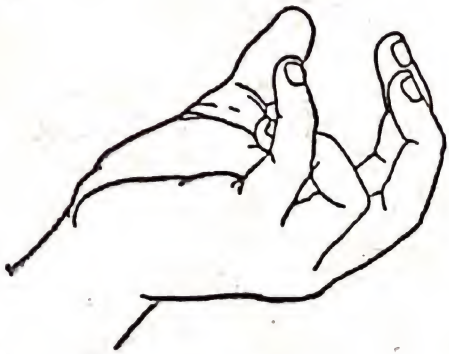
శిశ్నేచ ప్రతిసీరాయాం హూత్యాంచ కరణే మృగే

మృగశీర్షకర స్తత్త దుచితం సంప్రయుజ్యతే.

పసిపిల్లలు, స్త్రీ, వాదము, సంతోషము, ప్రత్యక్షముచేయుట, ఆవులు, చమట తుడుచుకొనుట, వస్త్రము, శరీరము, గొడుగు పట్టుకొనుట, గుర్రము, పైరు, గృహము, పక్షిముక్కు, గంధము మొద

లగునవి పూయుట, సోపానములు, శాంతము, సమానము, గోడ, పుణ్యము, మృగముఖము, సిగ్గు, చమత్కారము, సంజ్ఞ, రంగవల్లి (ముగ్గు), ఇష్టము, శివలింగము, నేను అను అర్థము, కన్యక, ఎద్దు, ('స రి గ మ ప ద ని' యను సప్తస్వరములయందలి 'గ' యను స్వరము గాంధారము,) శిశ్నము, తెర, పిలుచుట, బన - బాలవాడి కరణములు లేక త్రికరణములు, జింక, వీనియందు సమయోచితముగా మృగశీర్ష హస్తమును ప్రయోగించవలయును.

లాం గూల హస్తా లక్షణ వినియోగములు

పద్మకోశే అనామికాచే
లాంగూలః కుంచితా భవేత్
ఋషి రగ్ని ర్జని శ్శుంభో
క్లారో వర్ణో అధిదేవతా
లక్ష్మీనాథ సిద్ధజాతి
ర్వినియోగోఽస్య కథ్యతే.

పద్మకోశ హస్తమందలి అనామికను అరచేతిలోనికి వంచిపట్టిన లాంగూల హస్తమగును. దీనికి ఋషి అగ్ని హోత్రుడు. ఈశ్వరునివల్ల పుట్టినది. గౌరవర్ణము. అధిదేవత లక్ష్మీనాథుడు. సిద్ధజాతి.

గుచ్చే ఫలేచ కింకిణ్యం గుళికాయాంచ చాతకే
చకోరే పూగ జంబీర జంబూ ద్రాక్షా ఫలేష్వపి
కరకేచ హరీతక్యాం మితగ్రాసేచ విద్రుమే
చుబుకస్పర్శ రుద్రాక్ష పుష్కరా గోడుసంచయే
సీసే ప్రశస్తే లాంగూల హస్తోఽయం సంప్రయుజ్యతే.

పూగుత్తి, పండు, గజ్జె (కింకిణి), గుండ్రనివస్తువు (గోలి), చాతకపక్షి, చకోరపక్షి, వక్క, నిమ్మ, నేరేడు, ద్రాక్షపండ్లు, వడగండ్లు, కరక్కాయ, మితభోజనము, పగడము, గడ్డముపట్టుకొనుట, రుద్రాక్ష, పుష్కరాగమణి, నక్షత్రసముదాయము, సీసము, ప్రశస్తము వీనియందు ఈలాంగూలము వినియోగమగును.

సింహ వదన హస్త లక్షణ వినియోగములు

మధ్యమానామికాంగుష్ఠశిఖరా మేళనా త్తథా
అన్యప్రసారణా త్సింహవదనః పరికీర్తితః
ఋషి ర్భ్రహ్మ పితా దక్షో నీలో వర్ణ శ్శివః పతిః
అముష్య క్షత్రియా జాతిః వినియోగో నిగద్యతే.

మధ్యమ - అనామిక - అంగుష్ఠాగ్రములు
కూర్చిపట్టి కనిష్ఠిక - తర్జనులు సాచిపట్టిన సింహ
వదన హస్తమగును. దీనికి ఋషి బ్రహ్మ. తండ్రి

దక్షుడు. వర్ణము నీలము. దైవము శివుడు. క్షత్రియజాతి.

కమలే మాలికా మందహాసయో స్సౌరభే వృషే.
మంగళస్నాన పంచాస్య హోమ వైద్య నయేష్వపి
మోక్ష సంధానయో ర్దర్భచాలనే శోధనే ధృతౌ
పాకే వజ్రమణౌ కాంస్యే గాంధారేచ నృపాసనే
అక్షమాలా ధారణేచ తూర శ్రవణయోరపి
కలభేఽయం సింహముఖో భరతజ్ఞైః ప్రయుజ్యతే.

కమలము, పూలమాల, చిరునవ్వు, సువాసన, ఎద్దు, మంగళ
స్నానము, సింహము, హోమము, వైద్యము, నీతి, మోక్షము,
సంధానము, దర్భను కదిలించుట, శుద్ధిచేయుట, ధైర్యము, వంటకము,
వజ్రమణి, కంచు, గాంధారము (సప్తస్వరములలో నొకటి), సింహాస
నము, జపమాలధరించుట, ఉప్పు, చెవి, గున్నపనుగ వీనియందు
ఈ సింహముఖ హస్త ముపయోగపడును.

చతుర హస్త లక్షణ వినియోగములు

తర్జన్వాద్యా స్సమీకృత్య
కనిషాంచ సమున్నయేత్
చతురోఽనామికామూలే
తతోఽంగుష్ఠం నివేశయేత్

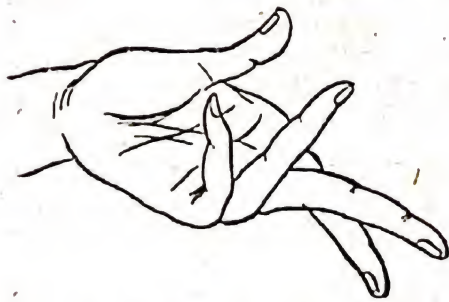
మిశ్ర జాతి శ్చిత్రవర్ణః కశ్యపా జ్ఞని రీశ్వరః
ఖగేశ్వరో వాలఖిల్య ఋషిః కృత్యం నిగద్యతే.

తర్జని మొదలు మూడు వ్రేళ్ళులను కలిపిపట్టి కనిష్ఠికను ఎడముగా చేసి బొటన వ్రేలు అనామిక మొదట చేర్చిన చతురహస్త మగును. ఇది మిశ్రజాతి. చిత్రవర్ణము. క శ్వపుని వలన పుట్టినది. అధిదేవత గరుత్మంతుడు ఋషి. వాలఖిల్యుడు.

ఫాలే కసోలే బాలాయాం చాతుర్యే దృశి దర్పణే
ఘృతే నీలాదివర్ణేషు రత్నేషు మధు తైలయోః
కస్తూర్యాం శర్కరాయాంచ శాద్యలే బాల వక్త్రయోః
తాటంకే చాటువచసి కించిదరే హరిస్మణౌ
స్వర్ణలోహేచ చతురో విబుధ్ధే స్సంప్రయుజ్యతే.

నుదురు, చెక్కిలి, చిన్నపిల్ల, నేర్పరితనము, చూపు (దృక్), అద్దము, నెయ్యి, నీలము మొదలగు రంగులు, రత్నములు, తేనె, నూనె, కస్తూరి, పంచదార, బురద, పదునారేండ్ల స్త్రీ, ముఖము, చెవికమ్మ, మర్మముగల మాటలు, కొంచెమను అర్థము, ఇంద్రనీలమణి, బంగారము వీనియందు ఈ చతుర హస్తము వినియోగించును.

అలపల్ల వహస్త లక్షణ వినియోగములు

కనిష్ఠాద్యాః క్రమా ద్వృతౌ
విరళా శ్చాలపల్లవే
ఋషి ర్వసంతో గంధర్వ
జాతి ర్విష్ణో ర్జనీ రవిః

ఈశో వర్ణో మేచకశ్చ వినియోగో నిగద్యతే.

చిటికెన వ్రేలు మొదలగు వ్రేళ్లన్నియు ఎడ యెడముగ ఉంచి వర్తులముగపట్టిన అలపల్ల హస్తమువచ్చును. వసంతుడుఋషి. గంధర్వ జాతి. విష్ణువునుండి పుట్టినది. దైవము సూర్యుడు. శ్యామలవర్ణము.

వాసో భూషణ మాధుర్య నవనీతేషు మస్తకే
ఫుల్లాజ్జే సాధువచనే దుర్గే సౌందర్య సౌధయోః
పట్టణే విరహే తాళఫలే మకుట శాఖినోః
విత్త స్తన ప్రాంతస్పృత చాలీయేషు ప్రయుజ్యతే
కేశవాశే సూర్యకాంతే హస్తోఽయం అలపల్లవః.

వస్త్రము, సొమ్ములు, మాధుర్యము, వెన్న, శిరస్సు, వికసించిన కమలము, సాధువాక్యము, దుగ్ధ (సార్వత్రి), అందము, మేడ, పట్టణము, విరహము, తాశఫలము, కిరీటము, వృక్షము, ధనము, స్తనములు, ప్రాంతస్యత్తము, చాళీయనాట్యము, జడ (కొప్ప), సూర్యకాంతమణి వీనియందు ఈ అలపల్లవ హస్తము వినియోగమగును.

హంసాస్య హస్త లక్షణ వినియోగములు

అంగుష్ఠ తర్జనీ శ్లేషా దితరేషాం ప్రసారణాత్
విరళానాం కుంచితానా మిష ధ్వంసముఖో భవేత్
ఋషి శ్శుకః పితా శూలీ వర్ణ శ్శ్వేతోఽధిదేవతా
బ్రహ్మ బ్రాహ్మణజాతిశ్చ వినియోగోఽస్య కధ్యతే.

బొటనవ్రేలు చూపుడువ్రేలు కూర్చిపట్టి మిగిలిన వ్రేళ్లు కొంచెము ఎడముగావంచి సాచిపట్టిన హంసాస్య మను హస్తమువచ్చును. [బొటనవ్రేలు, చూపుడు వ్రేలు, మధ్యవ్రేలుల సమాయోగము హంసాస్యమని గ్రంథాంతరముల కన్పడుచున్నది. ఆ పాఠముకూడా లోకప్రసిద్ధముగా యున్నది.] దీనికి శుకుడు ఋషి. శివుని వలనపుట్టినది. వర్ణము తెలుపు. బ్రహ్మ అధిదేవత. బ్రాహ్మణజాతి.

సోఽహంభావే శోధనేచ మాలానహన రేఖయోః
నక్షరే కషణే చిత్రలేఖనే గాన లాస్యయోః
అంజనే యావకే సత్యే కృతే ప్యర్థ లక్ష్మయోః
నఖే నఖక్షతే మందహాసే దంతక్షతే విషే
హస్తాక్తి కాయా మంబుబిందౌ మత్కుణే మశకే హిమే
మక్షి కాయాం రోమరాజి క్షుత క్షణ తులాసుచ
యజ్ఞోపవీత రోమాంచ సూక్ష్మ ఛత్రేషు చంచలే
ముకుళే వేదికాయాంచ సంస్కారే విజనస్థలే
కించదర్ధేచ గుంజాయాం భస్మ న్యాకార వేషయోః
నమ్రే లతాయాం రజతే గుళికాయాం యధోచితం
హంసాస్యోనామ హస్తోఽయం విబుధై స్సంప్రయుజ్యతే.

అదియే నేను అనుభావము, శోధించుట, మాలికధరించుట, గీతలు, లేదను అర్థము, ఒరపిడి, చిత్రలేఖనము, సంగీతము, లాస్యము, కాటుక, అలచంద్రాస్యము, సత్యము, చేయుట, అర్థముచెప్పట, లక్ష్యము, నఖము, నఖక్షతము, చిరునవ్వు, దంతక్షతము, విషము, ముత్యము, జలబిందువు, నల్లి, దోమ, చలి, ఈగ, నూగారు, తుమ్ముట, క్షణకాలము, త్రాసు, జందెము, గగుర్పాటు, సన్ననివస్తువు, గొడుగు, కదలుట, అరవిరిమొగ్గ, వేదిక, సంస్కారము, నిర్జనస్థలము, కొంచె మను అర్థము, గురిగింజ, భస్మము, ఆకారము, వేషము, వంగుట, తీగె, వెండి, గుళిక, వీనియందీ హంసాస్యము వినియోగించును.

భ్రమరహస్తలక్షణవినియోగములు

మధ్యమా నామకే శ్లిష్టే
ఽశ్రితే పాణితలే యది
శేషాః ప్రసారితాః ప్రోక్తో
భ్రమరో భరతాగమే.

అంగుష్ఠ మధ్యమే శ్లిష్టే
తర్జనీ కుంచితే తరే
విరళే ప్రస్ఫుటే యత్ర
కథ్యతే భ్రమరః కరః.
కశ్యపో జనకో వర్ణోఽసిత
ఈశో ఖగేశ్వరః
ఋషిశ్చ కపిలాచార్యో
వినియోగోఽస్య కథ్యతే.

మధ్యమా నామకలు అరచేతి వరకువంచి మిగిలినవేళ్లు సాచి పట్టిన భ్రమర హస్తమగునని భరతశాస్త్రమునందు గలదు. మరియు నడిమివేలు బొటనవేలితో కలిపి చూపుడువేలుముడిచి తక్కినవేళ్లు ఎడముగా సాచిపట్టిన భ్రమరహస్తమునచ్చును. ఇది కశ్యపునివలన పుట్టినది. వర్ణము నలుపు, గరుడుడు అధిదేవత. ఋషి కపిలాచార్యుడు.

(ఇందు భ్రమరహస్తమునకు జాతి నిర్ణయము చెప్పకపోయినను గంధాంతరముల యందు గంధర్వ జాతి యని చెప్పబడియున్నది.)

భృంగ మతంగజదంత ప్రసూన శుక పిక చాతక గగనేషు
యాగే మానే నాశే పరాగ మాయాంబు కణాఽవ్యయపదేషు
కంటకోద్ధరణే కుడ్డే నీవీబంధవిమోచనే
కపటే వినరే రక్తే భ్రమరోఽయం ప్రయుజ్యతే.

తుమ్మెద, ఏనుగదంతము, పూపు, చిలుక, కోయిల, చాతకము, ఆకాశము, యాగము, మానము, నాశము, పుప్పొడి, మాయ, నీటితంపర, అవ్యయపదము, ముల్లతీయుట, గోడ, పోకముడివిప్పట, కపటము, రంధ్రము, రక్తము వీని యందు ఈ భ్రమరహస్తము వినియోగించును.

హంస పక్ష హస్త లక్షణ వినియోగములు

సర్పశీరే కనిష్ఠాచే త్రుస్సృతా హంసపక్షకః
భృంగీ పితాఽపసరో జాతిః కృష్ణో వర్ణో ఋషిస్తథా
భరతో మదనో దైవం వినియోగోస్య కధ్యతే.

సర్పశీర్ష హస్తమందలి చిటికెన వ్రేలిని సాచి పట్టిన హంస పక్ష హస్తమగును. ఇది భృంగీశ్వరుని వల్ల పుట్టినది. అప్సరసజాతి. కృష్ణవర్ణము. భరతుడు ఋషి. దైవము మన్మథుడు.

వీణావాదే శుద్ధనాట్యే సీమ్ని చంద్రాతపే జయే
దయాఽనులాపాతపేషు సరసే మోహ విద్యయోః
స్తంభో పదేశాఽబ్ధిబంధ పత్రాంగుళిషు యోషితి
ఛాదనే మాదకద్రవ్యే పక్షయోః పరిరంభణే
ధైర్యే పక్షసంచ స్థానే రూపేచ పులకాంకురే
దత్తపుత్రేచ హస్తోఽయం హంసపక్షః ప్రయుజ్యతే.

వీణాయించుట, శుద్ధనాట్యము, పొలిమేర, వెన్నెల, జయము, దయ, మాటిమాటికి చెప్పట, ఎండ, సరసము, మోహము, విద్య, స్తంభము, ఉపదేశము, సముద్రబంధము, మకరికాపత్రము, స్త్రీ.

కప్పట, మత్తుపదార్థము, రెక్కలు, కాగిలి, ధైర్యము, వక్షము, స్థానము, రూపము, పులకాంకురము, దత్తపుత్రుడు వీనియందు భ్రమర హస్త ముపయోగించవలయును.

సం దం శ హ స్త లక్షణ వినియోగములు

సందంశో మిళితాంగుష్ఠ తర్జనీ మధ్య మాగ్రకః
సరస్వత్యా జని గౌర కాంతి రిద్యాధరాన్వయః
ఋషి ర్విశ్వావసు ర్దైవం
వాల్మీకిః కృత్య ముచ్యతే.

బొటనవ్రేలు - చూపుడువ్రేలు - నడిమి
వ్రేలు చివర భాగములు కలుపుచు వీడదీయుచు

మాటమాటికి పట్టిన సందంశ హస్తమువచ్చును. ఇది సరస్వతీవలన పుట్టినది. గౌరవర్ణము. విద్యాధరకులము. విశ్వావసుడు ఋషి. వాల్మీకి అథిదేవత [ప్రాతాంతరములలో చేతి ఐదువ్రేళ్ల చివరలు మాటి మాటికి కలుపుచు వీడదీయుచున్నట్లుపట్టిన సందంశ హస్తమగునని యున్నది. ఇదియు లోకప్రసిద్ధము.]

మాక్తికే పులకే వారిబింధు రుద్రాక్షయో ర్నఘే
తిలహుతౌ మల్లికాయాం గుళికాయాం సుభాషణే
జ్ఞానోపదేశే హంసాస్యే వంశవాద్యేచ విద్రుమే
నిన్యారముద్రికా పూజా ధ్యాన లక్ష్యేషు చుంబనే
విటంకే పఠనే గానే శిధిలే కపటే ధృతౌ
మేషాస్యే కోమలే కర్ణే సాధే సందంశ ఉచ్యతే.

ముత్యము, పులకాంకురము, నీటిచుక్క, రుద్రాక్ష, నాట్యము, తిలహోమము, మల్లెమొగ్గ, మాత్ర, మంచిగా మాటలాడుట, జ్ఞానోపదేశము, హంసముఖము, పిల్లనగ్రోవి వాద్యము, పగడము, నిన్యారముద్రిక, పూజ, ధ్యానము, లక్ష్యము, ముద్దుపెట్టుకొనుట, నీచము, చదువుట, సంగీతము, శిధిలము, కపటము, ధైర్యము, మేషాస్యము, కోమలము, చెవి, మేడ, యందు ఈ సందంశము వినియోగించును.

ము కు శ హస్త లక్షణ వినియోగములు

అశేష కర శాఖాగ్ర మేళనా స్మృకుశ స్మృతః
హనూమతో జనిర్దుహో ఋషిశ్చ వర్ణ కాపిలః
అధీశ్వర స్సుధాకరః కులంచ సంకరం తథా.

వ్రేళ్ల చివరలన్నియు కలిపిపట్టిన ముకుశమను
హస్తము వచ్చును. ఇది హనుమంతుని వలన
పుట్టినది. గుహుడుఋషి. కపిలవర్ణము. చంద్రు
డధీశ్వరుడు. కులము సంకీర్ణము.

ముకుళే జప భోజనయో స్సౌజన్యే దాన మదన బాణేషు
ప్రాణేషు దీనవచనే శిశుచుంబన పనన పంచసంఖ్యాసు
దేవపూజా ధ్యాన గర్భ జననేషుచ కృపారసే
పార్శ్వంగుళీస్పర్శనేచ చుబుకే చూచుకే నఖే
ప్రయుజ్యతేఽయం ముకుళో హస్తోఽభినయవేదిభిః.

అరవిరిమొగ్గ, జపము, భోజనము, మంచితనము, దానము,
మన్మథబాణము, పంచప్రాణములు, దీనవచనములు, పసిపిల్లలను
ముద్దిడుకొనుట, గాలి, ఐదు అను సంఖ్య, దేవపూజ, ధ్యానము,
గర్భము, పుట్టుట (జననము) దయారసము, పార్శ్వంగుళీ స్పర్శనము
(స్త్రీలయొక్క చక్కిలిగింత), గడ్డము, చూచుకము (స్తనాగ్రము),
గోళ్లు వీనియందు ముకుళ ముపయోగించును.

తామ్ర చూడ హస్త లక్షణ వినియోగములు

కనిష్ఠాద్యా సమీకృత్య శ్లిష్టశ్చాంగుష్ఠకం న్యసేత్
తర్జన్యగ్రే కుంచితేచ తామ్రచూడకరో బుధః
జనిర్వేదా దృషిర్వజ్రీ పాండువర్ణో బృహస్పతిః
అధీశో దేవజాతిశ్చ వినియోగోఽస్య కధ్యతే.

కనిష్ఠిక మొదలు వ్రేళ్లన్నియు కూర్చిపట్టి వాని
మీద బొటనవ్రేలు ఉంచి చూపుడువ్రేలు చివర
కొంచెము వంచిపట్టిన తామ్రచూడ హస్తమగును.

ఇది వేదములనుండి పుట్టినది. ఇంద్రుడుఋషి. పాండువర్ణము. అధి దేవత
బృహస్పతి. దేవజాతి.

తౌర్యత్రికే తామ్రచూడే త్ర్యయాంచ భువనత్రయే
శూలే త్రికూటే ప్రణయే బాష్పక్షేపే త్రిమూర్తిషు
రోదనే గణనే వర్ణత్రయ నిశ్వాస కీర్తిషు
కూపేచ ఫలకే తామ్రచూడహస్తః ప్రయుజ్యతే.

సృత్త - గీత - వాద్యములు, కోడిజుట్టు, వేదత్రయము, ముల్లోకములు, శూలము, త్రికూటపర్వతము, ప్రణయము, కన్నీరుతుడుచుట, బ్రహ్మ - విష్ణు - మహేశ్వరులు, ఏడుపు, లెక్కపెట్టుట, ఎరుపు-నలుపు-తెలుపు అను మూడురంగులు, నిట్టూర్పు, కీర్తి, బావి, పలక వీనియందు ఈ తామ్రచూడహస్తము ఉపయోగపడును.

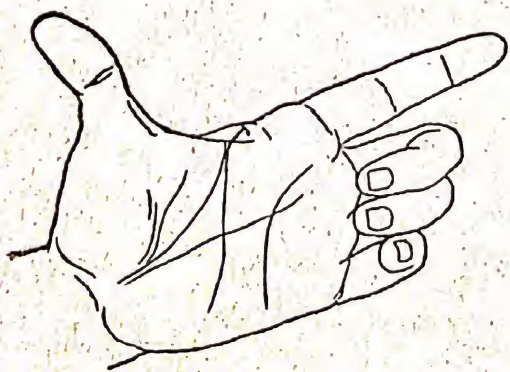
“ ఏతే సప్తవింశతిః పూర్వాచార్యోదితాః
ఇతఃపరం అభినవాచార్యోదితాః కథ్యంతే ”

ఈ ఇరువదిఏడు అసంయుతహస్తములు పూర్వనాట్యాచార్యులచేత చెప్పబడినవి- తరువాత ఇవిగాక మరిఏడు అసంయుతహస్తములు ఆధునికనాట్యాచార్యులచేత చెప్పబడినవి.

రేఖాచంద్రః ఖండసర్ప చతురౌ చలసర్పకః
అర్ధసూచ్యార్థనాభాచ మణిహస్తశ్చ కీర్తితః-ఇతి
“ అభినవాః అసంయుతాః కరాః సప్త ఏతేషాం
లక్షణ వినియోగౌ కథ్యతే ”

రేఖాచంద్ర, ఖండసర్ప, సర్పచతుర, చలసర్ప, అర్ధసూచి, ఊర్ణనాభ, మణిహస్తములని ఏడు అసంయుత హస్తములు అభినవ నాట్యాచార్యులచేత చెప్పబడినవి. వీనికిలక్షణ వినియోగములు చెప్పచున్నాను.

రేఖాచంద్రహస్త లక్షణ వినియోగములు

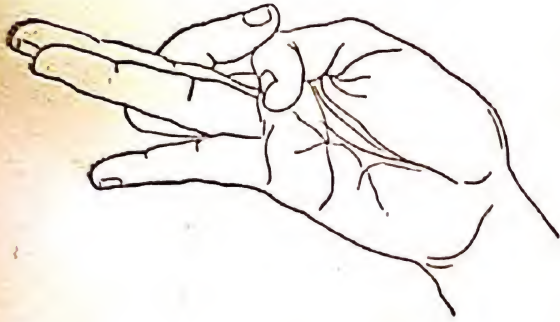

మధ్యమాద్యాస్త్రయోంగుళ్య
శ్లిష్టాః కించిచ్చ కుంచితాః
అంగుష్ఠ తర్జనీ రేఖాచంద్రస్యా
త్సంప్రసారితే
వినయ న్యాయ విఖ్యాతి
శ్లాఘనేషు విభక్తిషు

ప్రేమవా గురసో రేఖాచంద్రహస్తః ప్రయుజ్యతే.

మధ్యమ, అనామిక, కనిష్ఠికలు కలిపి కొంచెము వంచి, అంగుష్ఠ తర్జనులు సాచిపట్టిన రేఖాచంద్రమను హస్తమువచ్చును. వినయము, న్యాయము, కీర్తి, పొగడుట, విభక్తులు, ప్రేమవాక్కులు, విశాలమగు వక్షము వీనియందు ఈ రేఖా చంద్రహస్తము వినియోగించును.

ఖండచతురహస్తలక్షణవినియోగములు

చతురే ఖండచతుర
స్తర్జనీ ప్రోన్నతాయది
ఖండే విభూత్యా మమృతే
రక్తే విధుర యత్నయోః
గోదోహనే చారకూటే
హస్తోఽయం సంప్రయుజ్యతే.

చతురహస్తమందలి చూపుడువ్రేలు కొంచెము ఎత్తినచిన ఖండ చతురహస్తము వచ్చును. తునుక (నస్తువుయందలి ఒక భాగము,) ఐశ్వర్యము, అమృతము, రక్తము, ఎడబాటు, ప్రయత్నము, ఆవును పాలు పితుకుట, ఇత్తడి యందు ఖండచతురహస్తముపయుక్తము.

సర్పచతురహస్తలక్షణవినియోగములు

సర్పశీర్షేనామికాయాః మూలేంగుష్ఠే నివేశితే
స సర్పచతురః ప్రోక్తః మధురే గణితే రసే
ఘనసారే కించిద్ధర్థే భావజ్ఞే సంప్రయుజ్యతే.

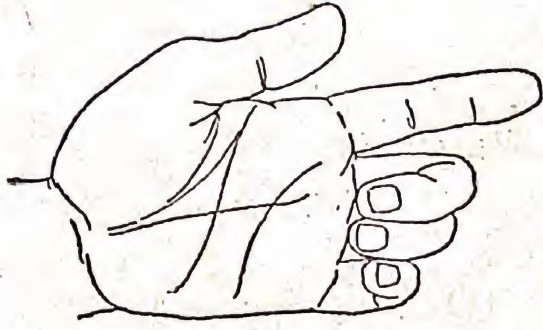
సర్పశీర్షహస్తముయొక్క అనామికవ్రేలు మొదట బొటనవ్రేలు ఉంచిన సర్పచతురమను హస్తమగును. తియ్యదనము, గణితశాస్త్రము, రసము, కర్పూరము, కొంచెమును అర్థము వీనియందు ఈ సర్పచతురముపయోగపడును.

చలసర్పహస్తలక్షణవినియోగములు

తస్మిన్నంగుష్ఠచలనా చ్చలసర్పః కలాసుచ
శోధనేచ మధూ చ్చిష్టే లాఘోయాం సంప్రయుజ్యతే.

సర్పశీర్ష హస్తమందలి బొటనవ్రేలు కదలించుచుపట్టిన చలనస్పృశమును హస్తమురాగలదు. లలితకళలు, శోధించుట, మయినము ఈ చలనస్పృశ హస్తముతో అభినయించవలయును.

అర్థ సూచీ ముఖహస్త లక్షణ వినియోగములు

అంగుష్ఠసారణా త్సూచ్యా
మర్థసూచీముఖో భవేత్
యావాన్ సూచీముఖాఖ్యస్య
వినియోగోఽస్య కథ్యతే.

సూచీముఖహస్తమందలి బొటన వ్రేలు ఎడముగా సాచిపట్టిన అర్థసూచీముఖమగును. సూచీముఖ హస్తముయొక్క వినియోగమంతయు దీనికికూడా వినియోగపడును.

ఉర్ణనాభహస్త లక్షణ వినియోగములు

అంగుశ్యగ్రాణ్యజ్ఞకోశే కుంచితాని భవంతిచేత్
ఉర్ణనాభ స్స కథితో నృసింహ జ్ఞని రీశ్వరః
కూర్మరాజోఽరుణో వర్ణో నృపజాతి స్తథా మునిః
శార్దూలో.

పద్మకోశహస్తమందలి వ్రేలులచివరభాగము వంచిపట్టిన ఉర్ణనాభహస్తమగును. ఇది నృసింహ మూర్తివలన పుట్టినది. ఆదికూర్మము అధిదేవత. ఎరుపువర్ణము. త్మత్రియ జాతి. శార్దూలమహాముని ఋషి.

వాసరే సింహ శార్దూలే కూర్మ రక్షసాః

కర్ణికారేచ కుచయోః శాలీనత్వేచ వాసరే

చుబుకగ్రహణేచైవ శిరఃకంఠాయనే భయే

ప్రయుజ్యతే చూర్ణనాభహస్తోఽభినయవేదిభిః.

కోతి, సింహము, పెద్దపులి, తాబేలు, రాక్షసి, కొండగోగు, స్తనములు, దిట్టతనములేమి, వారము, గడ్డముపట్టుకొనుట, తలగోకి కొనుట, భయము వీనియుండు ఈఉర్ణనాభహస్తము ఉపయోగపడును.

మణి హస్త లక్షణ వినియోగములు

కించి త్వతాకేంగులీనాం కుంచనా స్మణి రుచ్యతే
సామవేద జప స్వప్న దుఃఖ చిత్రపటేషుచ
ఘనే వ్యాధౌ మృతే తాళే నిషేధే తిమిరే తథా
ఛాయాయాం రంగ శరధౌ పుణ్యతీర్థ ప్రయాణయోః
సర్వేపరాధే వీణాయాం వసంతే మలయానిలే
హలకర్మణి సంకల్పే ధూపే పీతాంబరే పిచ
పాంసు భూగోళ శూర్పేషు మధ్యాహ్నే స్తమయేపిచ
మృదంగవాదనే మార్గే నిదేశే యద్యుభౌ కరౌ

తాపా లింగనయోశ్చైవ వియోగే యది తావుభౌ
అధోముఖౌ కరౌ స్యాత్ మా రామేచ బలాహకే
నిష్పీడనే చోన్నతేచే ద్ధరుడే క్రూరజంతుషు
వల్మికే పంజరే కాకే గృధ్రే విషణి కూర్మయోః
యమపుర్యా మూరుయుగ్మే సభాయాం వినియుజ్యతే

పతాకహస్తమందలి వ్రేళ్ళులచివరలు కొంచెము వంచిన మణి
హస్తమగును. సామవేదము, జపము, స్వప్నము, దుఃఖము, చిత్రపటము,
ఘనము, కిరాతుడు, మరణము, తాళము (తాళఫలము), నిషేధము,
చీకటి, నీడ, రంగస్థలము, అంబులపొది, పుణ్యతీర్థము, ప్రయాణము,
పాము, అపరాధము, వీణ, వసంతము, మలయానిలయము, దున్నుట,
సంకల్పము, ధూపము, పట్టువస్త్రము, పరాగము, భూగోళము, చేట,
మధ్యాహ్నము, అస్తమయము, [మద్దెలవాయించుట, మార్గస్మృత్యము,
ఆజ్ఞాపించుట, తాపము, ఆలింగనము, వియోగము హస్తద్వయముతో
అభినయించవలెను,] ఉద్యానము, బలాహకమనుమేఘము అధోముఖ
హస్తద్వయముతో అభినయించవలయును. పిండుట, ఉన్నతము,
గరుడుడు, క్రూరజంతువు, పుట్ట, పంజరము, కాకి, గద్ద, వీధి, తాబేలు,
యమపురి, ఊరుద్వయము, సభ వీనియందు ఈ మణిహస్తము
వినియోగపడును.

ఇతిశ్రీ భరతసారే నాట్యచార్య లంకా సూర్యనారాయణశాస్త్రి
విరచితే ఆంధ్ర వ్యాఖ్యానే అనంయుత హస్తప్రకరణమ్.

సంయుత హస్తములు

స్వస్తిక శ్చాంజలిః పుష్పపుటశ్చ చతురశ్రకః
 కర్తరీస్వస్తికో డోలా పతాకస్వస్తిక స్తథా
 అనహితో వర్ధమానకర ఉత్తానవంచితః
 ఉత్సంగః కలశః పక్షవంచిత స్తిలక స్తథా
 వైష్ణవో నాగబంధశ్చ మకరో వల్ల భాయితః
 ఖటకావర్ధమానశ్చ మిత్రోత్సంగశ్చ కర్కటః
 నిషిద్ధశ్చ రతామోదః కపోతో గజదంతకః
 పంచవింశతి హస్తాశ్చ కథితా స్సంయుతా ఇమే
 ఏతేషాం లక్షణ వినియోగా కధ్యేతే.

స్వస్తిక, అంజలి, పుష్పపుట, చతురశ్ర, కర్తరీస్వస్తిక, డోల, పతాకస్వస్తిక, అనహిత, వర్ధమాన, ఉత్తాన వంచిత, ఉత్సంగ, కలశ, పక్షవంచిత, తిలక, వైష్ణవ, నాగబంధ, మకర, వల్ల భాయిత, ఖటకా వర్ధమాన, మిత్రోత్సంగ, కర్కట, నిషిద్ధ, రతామోద, కపోత, గజ దంతము అని ఇరువదివిధ సంయుత హస్తములు. ఇక ఏని లక్షణ వినియోగములు చెప్పబోవుచున్నాడు.

స్వస్తిక హస్త లక్షణ వినియోగములు

సమ్మేళిత మణిబంధౌ త్రిపతాకా
 స్వస్తికాభిధోహస్తః
 గగనం దైవం సౌధే
 కల్పక గిరి సానుషు వినియోగోఽస్య
 వృక్షద్వయే స్వస్తికేచ
 కవచే కథితో బుద్ధైః.

మణికట్లు కలియునట్లు త్రిపతాక హస్తములను స్వస్తికముగా పట్టిన స్వస్తికమును హస్తము రాగలదు. దీనికి ఆకాశము దైవము. సౌధము, కల్పవృక్షము, పర్వతము, కొండ

చరియలు, వృక్షద్వయము, మంగళవస్త్రపు, కపచము వీనియందు ఈ స్వస్తిక హస్తము వినియోగపడగలదు.

అంజలి హస్త లక్షణ వినియోగములు

సంశ్లేషాత్కరతలయోః
పతాకయో రంజలిహస్తః
అధిదైవం తేత్రపాలః
ప్రణయే వినయే శివే
అంజలౌ మంజుశే ధ్యానే
విరహే సంప్రయుజ్యతే.

అరచేతులచివరలు కలియు నట్లు పతాకహస్తములు పట్టిన అంజలియను హస్తము వచ్చును. దీనికి తేత్రపాలుడు అధిదైవము. ప్రణయము, వినయముతోవంగుట, మంగళము, దోసిలి, మనోహరము, ధ్యానము, విరహము వీనియందు ఈ అంజలి హస్తము వినియోగించును.

పుష్పపుట హస్త లక్షణ వినియోగములు

సంశ్లిష్టకరభా సర్పశీర్షా
పుష్పపుటో యది
కిన్న రేఖోఽముష్యదైవం
ఫలాదీనాం సమర్పణే
ధాన్యే పుష్పాంజలి ఖ్వాణీ
దానేప్యేష ప్రయుజ్యతే.

సర్పశీర్ష హస్తముల రెండిటిని కలిపి పట్టిన పుష్పపుట హస్తము వచ్చును. దీనికి కుబేరుడు అధిదైవము. ఫలాదులు సమర్పించుట, ధ్యానము, పుష్పాంజలి, భూమి,

దానము వీనియందు ఈ పుష్పపుట హస్తము వినియోగపడును.

చతురశ్రహస్తలక్షణవినియోగములు
ఖటకాముఖనామానా వధోముఖస్యాతాం యది చతురశ్రః
రామో దైవం చాలినాట్య చామర హార ధారణే చాయం
పట్టాభిషేకే తురగారోహణేచ ప్రయుజ్యతే.

ఖటకాముఖహస్త
ములు చతురశ్రస్థాన
మున అధోముఖము
లుగాచేసిన చతురశ్ర
మను హస్తముగా
గలదు. దీనికి శ్రీరా
ముడు అధిదేవత.
చాలీనాట్యము,
చామరము, హారము
ధరించుట, పట్టాభి
షేకము, గుర్రమును

ఎక్కుట, వీనియందు ఈచతురశ్రహస్తమును వినియోగింపవలయును.

కర్తరీస్వస్తికహస్తలక్షణవినియోగములు

కర్తరీస్వస్తిక శ్లిష్ట ప్రకోష్టాకర్తరీ
ముఖా-కార్తికేయః పతి శ్యాఖా
ఘర్షణే వృక్ష శైలయోః- తిరశ్చి
కేశపాశేచ విబుధై స్సంప్రయుజ్యతే.

మణికట్టులకు క్రిందుగా కర్తరీముఖ
హస్తములు స్వస్తికగాపట్టిన కర్తరీ
స్వస్తిక మను హస్తము వచ్చును.
దీనికి కార్తికేయుడు దైవము. చెట్ల
కొమ్మలొరసికొనుట, చెట్లు, పర్వ
తము, అడ్డముగా నడచునది, జడ
వీనియందీ కర్తరీ స్వస్తిక హస్త
ముపయోగపడును.

ఊలోలా హస్త లక్షణ వినియోగములు

పతాక దర్శిత తతా
ఊలోలా స్యా దూరుసన్నిధౌ
సరస్వతీ దైవ మస్య
మోహాలస్య మదేష్వపి
నాట్యరేఖా మార్గనాట్య
మూర్ఛాను వినియుజ్యతే.

పతాకహస్తముల చివరలు
ఊరుసమీపమునకు వచ్చునట్లు
చేసిన ఊలయను హస్తమగును.
దీనికి దైవము సరస్వతి.
మోహము, అలసభావము,

మదము, నాట్యరేఖ, మార్గనాట్యము, మూర్ఛ వీనియందు ఈ ఊల
హస్తముపయోగించును.

పతాకస్వస్తిక హస్త లక్షణ వినియోగములు

పతాకస్వస్తిక శ్లిష్టతతాచేత్పతాకికా
విరించి రైవ మంభోధి
నక్రయోశ్చ పలాస్వపి
క్షమాగుణే ద్రుమే మేఘే
భరతజ్ఞైః ప్రయుజ్యతే.

మణికట్లు కలియునట్లు పతాక
హస్తములు స్వస్తికగాచేసిన పతాక
స్వస్తిక హస్తము వచ్చును. దీనికి
దైవము బ్రహ్మ. సముద్రము, మొసలి,
మెరుపులు, క్షమాగుణము, వృక్షము,

మేఘము వీనియందు ఈ పతాక స్వస్తిక వినియోగించును.

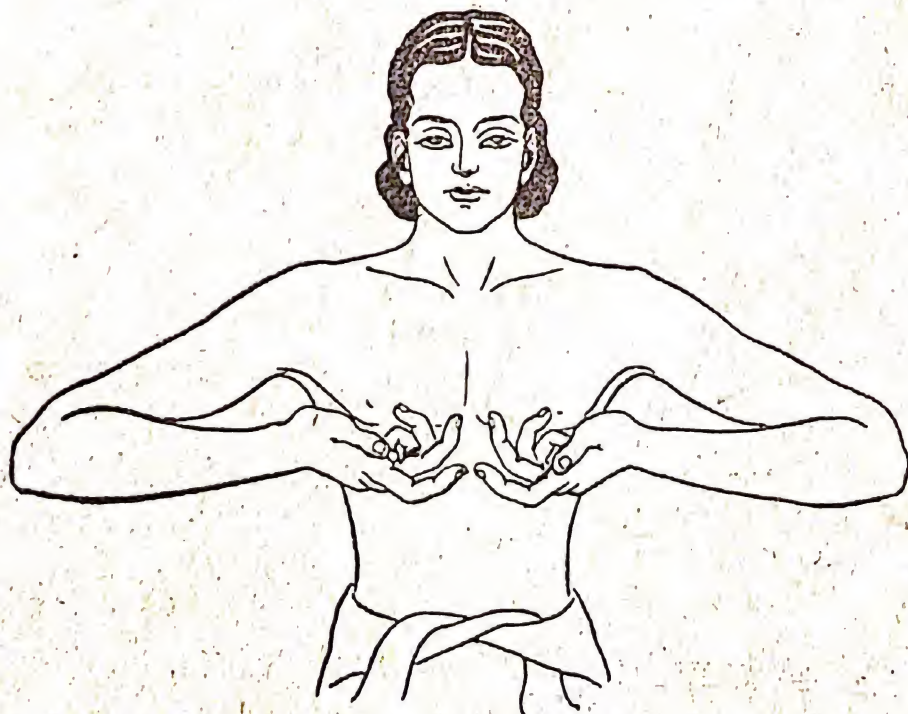
అవహితహస్తలక్షణవినియోగములు
శుకతుండా పురఃపాశ్చ్య సంస్థితా వవహితకః
మార్కండేయో ఒముష్యదైవం దౌర్బల్యా లసభావయోః
సంగరే దేహకార్యేచ నిశ్వాసేచ ప్రయుజ్యతే.

శుకతుండహస్త
ములు వక్షమునకు
పక్కగాపట్టిన అవ
హితహస్తము రా
గలదు. దీనికి దై
వము మార్కండే
యుడు. దుర్బల
త్వము, సోమరి
తనము, యుద్ధము,
దేహము కృశిం
చుట, నిట్టూర్పు.

వీనియందు అవహితహస్తము వినియోగించును. (పాఠాంతరము)

అవహితకరో భూయా ద్యక్షస్థా వలపల్లవౌ
శృంగారనటనే చాలీనాప్యేచ స్తనయో ర్భవేత్

వక్షము దగ్గర
అలపల్లవ హస్త
ములుపట్టిన అవ
హితమను
హస్తమునచ్చును.
ఇది శృంగారనట
నము, చాలీనా
ట్యము, స్తన
ములు దీనియందు
వినియోగించును.

న ర్ధ మా న హ స్త ల ట్ట ణ వి ని యో గ ము లు

హంసపక్షౌ వర్ధమానః
స్యాతా మభిముఖౌ యది
అముష్య వాసుకి రైవం
నరసింహే నఖే భవేత్.

హంసపక్షహస్తములు అభి
ముఖములుగాపట్టినవర్ధమానహస్త
మగును. దీనికి సృసింహానతారము
యొక్కగోళ్ల యందువినియోగము.
(పాఠాంతరము)

స్యాతా మభిముఖౌ వర్ధమానశ్చేచ్ఛిచ్ఛిరౌ కరౌ
సర్వదార్ధే నిశ్చయేచ కిం పశ్చాద్ధయో స్తథా
ప్రదానే చోక్తి సందర్భే వర్ధమానః ప్రయుజ్యతే.

ఎదురెదురుగా శిఖరహస్తములుపట్టిన వర్ధమానహస్తమగును.
ఎల్లపుడు అనుఅర్ధము, నిశ్చయము, ఏమి? తరువాత అను అర్ధములు,
ఇచ్చుట, మాటలసందర్భము నందు అవహితము వినియోగించును.

ఉ త్తా న వం చి త హ స్త ల ట్ట ణ వి ని యో గ ము లు

త్రిపతాకా వంసదేశ
గతా వ్రుత్తానవంచితః
హరి రైవం భవే ద్విష్ణు
విగ్రహేషు సురోదయే.

పార్శ్వముల యందు
త్రి ప తా క హస్తములు
భుజములకు దగ్గరగాపట్టిన
ఉ త్తా న వం చి తహస్త
మగును. దీ ని కి విష్ణువు
దై వము. వైష్ణవ విగ్ర
హములు, దేవతలపుట్టుక

వీనియందు ఈ ఉత్తానవంచితము వినియోగమగును.

ఉత్సంగహస్తలక్షణ వినియోగములు

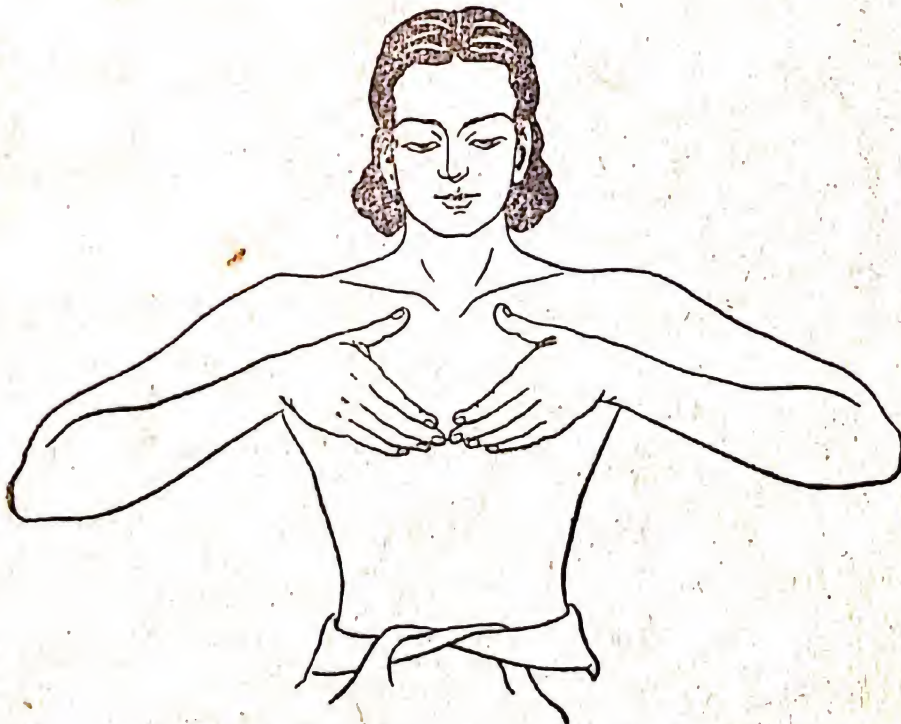
ఉత్సంగఉరసిశ్లిష్ట ప్రకోష్టా చేదరాలక్షా
అముష్య గౌతమో దై వంఆదశే స్నేహ
లజ్జయోః- ఆలింగనేచ వధ్వాంచ
ప్రశస్తః కుచగోపనే.

అరాశ హస్తములు వక్షస్తలమున
ముంజేతులు కలిపిపట్టిన ఉత్సంగమును
హస్తము వచ్చును. దీనికి గౌతముడు
అధిదేవత. ఆదరము, స్నేహము,
సిగ్గు, కాగలించుకొనుట, క్రొత్త పెండ్లి
కూతురు, స్తనములను దాచుకొనుట

వీనియందీ ఉత్సంగహస్తము వినియోగించును.

కలశహస్తలక్షణ వినియోగములు

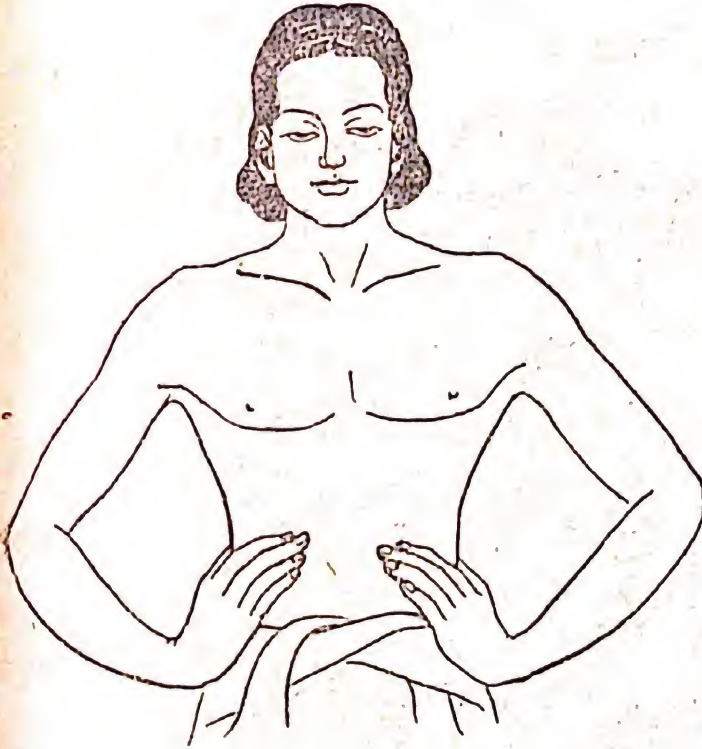
కలశ స్వాదర్థ చంద్రా శ్లిష్టా వన్యోన్యమిక్షితౌ
దైవం చంద్రోన్య కలశే పూర్ణవస్తునిచ ద్యుతౌ
జలావగాహనే భంగే కలశః సంప్రయుజ్యతే.

అర్థచంద్ర హస్త
ములు ఒకదాని
కొకటి ఎదురుగా
కలియునట్లు చేసిన
కలశ హస్తమగును.
ఇదిచంద్రదైవతము.
చెంబు, పూర్ణ
వస్తువు, కాంతి,
నీటిలో మునుగుట,
తరంగము వీని
యందు ఈ కలశ

హస్తము వినియోగపడును.

పక్షవంచితహస్తలక్షణవినియోగములు

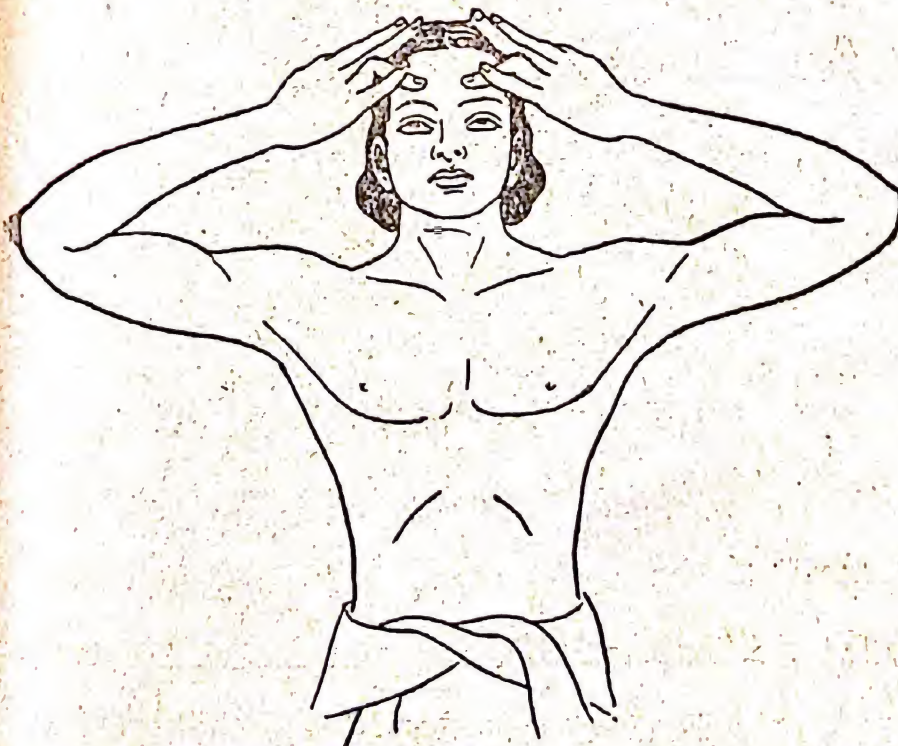
అర్ధచంద్రా కటిస్తా
చేత్పక్షవ త్పక్షవంచితః
అముష్య గిరిజా దైవం
నితంబే పక్ష పక్షిణోః
రశనాయాం పక్షవంచి
తాభ్యోహస్తః ప్రయుజ్యతే.

అర్ధచంద్ర హస్తములు
రెక్కలవలె నడుమున
చేర్చిన పక్షవంచిత హస్త
మగును. దీనికి అధిదేవత
పార్వతీదేవి. పిరుదులు, పక్షుల

రెక్కలు, పక్షులు, మొలత్రాడుయందు పక్షవంచిత ముపయోగించును.

తిలకహస్తలక్షణవినియోగములు

తిలకః త్రిపతాకా చేద్భవేతాం ఫాలదేశగా
అముష్య వాసవో దైవం తిలకే గంధ పుష్పయోః
పుష్పాంజలౌచ తిలకో భరతజ్ఞైః సంప్రయుజ్యతే.

త్రిపతాకహస్త
ములు ముఖము
నందు ఉంచిన
తిలకమను హస్త
మునచ్చును. దీనికి
దైవము ఇంద్రుడు.
బొట్టు, గంధము,
పుష్పము, పుష్పాం
జలి వీనియందు
ఈ తిలకహస్తము
వినియోగించును.

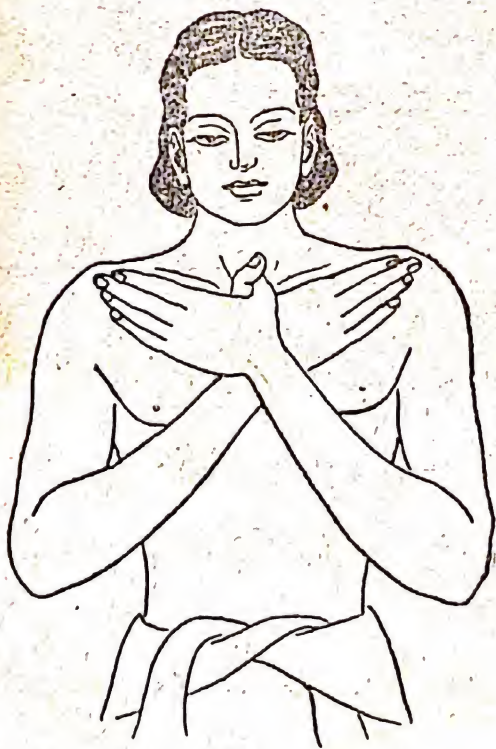
నాగ బంధ హస్త లక్షణ వినియోగములు

సమ్మేళితమణిబంధౌ అహిబంధో
భవతి భుజంగశీర్షాఖ్యౌ.
శేషో దైవం దర్పణ కుంజో
రగబంధ మంత్రనిచయేషు.

మణికట్లు కలియునట్లుగా సర్పశీర్ష
హస్తములు పట్టిన నాగబంధమను
హస్తమునచ్చును. దీనికి అధిదేవత
ఆదిశేషుడు. అద్దము, పొదరిల్లు, నాగ
బంధము, మంత్ర సముదాయము వీని
యందు నాగ బంధ హస్త ముప
యోగించును.

వైష్ణవ హస్త లక్షణ వినియోగములు

శిష్టాంగుష్ఠా పతాకాచే
ద్వైష్ణవః పరికీర్తితః
హరి రైనం చక్రయగ్నే
దంపత్యో ర్మంద బృందయోః
విరామే యుజ్యతే చాయం
వైష్ణవో భరతాగమే.

నక్షత్రమున పతాక హస్తముల
యొక్క బొటన వ్రేళ్లు కూర్చిపట్టిన
వైష్ణవహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత
విష్ణుమూర్తి. చక్రవాకముల జంట,

దంపతులు, నిదానము, సముదాయము, విశ్రాంతి వీనియందు
ఈ వైష్ణవహస్తమును వినియోగింపవలెను. [అభినయ దర్పణాదుల
యందు ఇది గరుడహస్తమని చెప్పబడియున్నది.]

[వైష్ణవహస్త పాఠభేదము]

సంశ్లిష్టాగ్రౌ ఊర్ధ్వముఖౌ పతాకౌ కుంజ వర్షయోః
కిరీటే శిఖరే పుష్పపతనే గోపురేపిచ

సవ్య దక్షిణయో రాబహుమూలయో ద్వ్యత్కమేణ తౌ
దాసవృత్త్యాంచ భక్త్యాంచ దుశ్శావే కర్ణయోర్యది.

ఊర్ధ్వముఖములుగా చివరలు కలిసిన పతాకహస్తములు వైష్ణవ హస్తమగును. పొదరిల్లు, వర్షము, కిరీటము, పర్వతశిఖరము, చెట్ల నుండి పూలురాలుట, దేవాలయగోపురము, మరియు ఎడమభుజము దగ్గరగా హస్తములుపట్టిన సేవావృత్తిని, కుడిభుజముదగ్గరగా పట్టిన భక్తిని, చెవులదగ్గరగా పట్టిన వినరాని విషయమును వినుటయందును ఈ వైష్ణవహస్తము వినియోగింపబడుచున్నది.

మ క ర హ స్త లక్షణ వినియోగములు

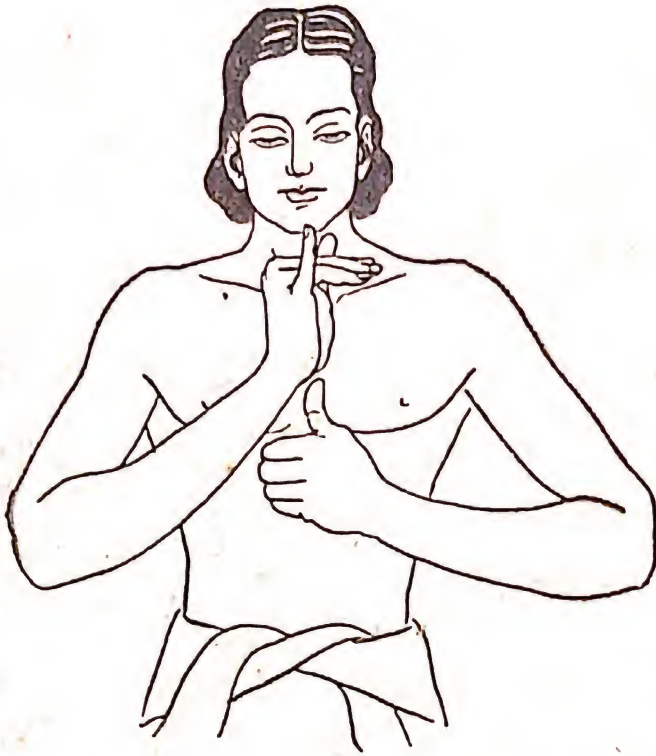

చలాంగుష్ఠౌ వర్ధచంద్రౌ
సంశ్లిష్టౌ మకరో భవేత్
మతోస్య దైవం నక్ర మత్స్య
పంచాశ్యేషు నిశాచరే
మృగాదనే హ్రదే నద్వాం
వినియోగోఽస్య కథ్యతే.

బొటనవ్రేళ్లు కదిలించుచు అర్ధ చంద్రహస్తములు ఒకదానిమీద యొకటి యుంచిన మకరమును హస్తము వచ్చును. దీనికి మత్స్యము అధిదేవత.

మొసలి, చేప, సింహము, రాక్షసుడు, సివంగి, కొలను, నది వీనియందు ఈ మకరహస్తము ఉపయోగపడును. [దీనికి మత్స్యహస్తమని గ్రంథాంతరములలో కనిపించుచున్నది.]

నల్ల భాయి త హస్త లక్షణ వినియోగములు

శిఖరోపరి విన్యస్తే
మృగశీర్ష కరే యది
స నల్ల భాయితో ఖజాయః
కందర్పశ్చా ధిదేవతా
'స్తంభాద్యారోహణే చోప
రతౌ చాయం ప్రయుజ్యతే

శిఖర హస్త ముమీద
మృగశీర్ష హస్త ముండునట్లు
చేసిన నల్ల భాయి త హస్తము
రాగలదు. దీనికి అధిదేవత

మన్మథుడు. స్తంభము మొదలగునవి ఎక్కుట, ఉపరతి వీనియందు
ఈ నల్ల భాయి త హస్త ముపయోగపడును.

ఖట కావర్ధ మాన హస్త లక్షణ వినియోగములు

శ్లిష్టప్రకోష్టౌ ఖటకాముఖౌ
స్యాతాం కరా యది
ఖటకావర్ధమానస్సన్య
ద్దైవ మన్య సుధాకరః
భయ చింతా దంత నాట్య
ఝక్కిణీషు ప్రయుజ్యతే.

మణికట్ల క్రింది భాగములు
కలియునట్లు ఖటకాముఖ హస్తములు
పట్టిన ఖటకావర్ధమానమను హస్తము
అగును. దీనికి దైవము చంద్రుడు.

భయము, చింత, దంతములు, నాట్యము, ఝక్కిణీయను నృత్యవిశే
షము వీనియందు ఈ ఖటకావర్ధమాన హస్తము ఉపయోగపడును.

మృగశీర్షోపరి స్వస్తే
నాభే రుపరి తత్కరే
మిత్రోత్సంగో బుద్ధ ఈశో
బౌద్ధే బుద్ధే నియుజ్యతే
వ్యాసృత్తలీలయై కస్మిన్
కపోలస్థే హియాం భవేత్.
ఒకదానిమీద ఒకటి
నాభిపై భాగమున మృగ
శీర్ష హస్తములు ఉంచిన
మిత్రోత్సంగ మను
హస్తము వచ్చును. దీనికి

అధిదేవత బుద్ధదేవుడు. బౌద్ధమతస్థుడు, బుద్ధదేవుడు, మరియు హస్త
వ్యాసృత్త కరణమున చెక్కిలియందు ఒక మృగశీర్ష మునుంచిన సిగ్గు
నందు ఈ మిత్రోత్సంగము వినియోగపడును.

కర్కట హస్త లక్షణ వినియోగములు

ఊర్ణనాభా దంగుళీనాం
వివరేషు శ్రితాంగుళీ
కర్కటోనామా హస్త స్యా
ద్దైవ మస్య రమాపతిః
విలాసే జృంభణే చిత్త
నిగ్రహే కర్కటేపిచ
అసూయాయాం శంఖిధృతౌ
హస్తోఽయం సంప్రయుజ్యతే.

ఊర్ణనాభ హస్తము యొక్క
వేళ్ల సందుల యందు ఒకదానిలో
ఒకటి దూర్చిపట్టిన కర్కట హస్త

మగును. దీనికి దైవము శ్రీమహావిష్ణువు. విలాసము, ఆనలంత, చిత్త
నిగ్రహము, యెండ్రకాయ, అసూయ, శంఖము ధరించుట వీనియందు
ఈ కర్కటహస్తము వినియోగపడును.

నిషిద్ధహస్తలక్షణ వినియోగములు

కపిత్థో పరిన్యస్తే
ముకుళే కుంచితేయది
నిషిద్ధ స్తుంబురు రైవం
సత్యే న్యూనేచ గోపనే
శాస్త్రే పదార్థగ్రహణే
లింగార్చనవిధౌ భవేత్.

కపిత్థహస్తము మీద
ముకుళ హస్తము వంచి
పట్టిన నిషిద్ధహస్తము
రాగలదు. దీనికి తుంబు
రుడు దైవము, సత్యము,

తక్కువదనము, దాచుట, శాస్త్రము, పదార్థములను గ్రహించుట,
లింగార్చనము వీనియందు ఈ నిషిద్ధహస్తము ఉపయోగించును.

రతామోదహస్తలక్షణ వినియోగములు

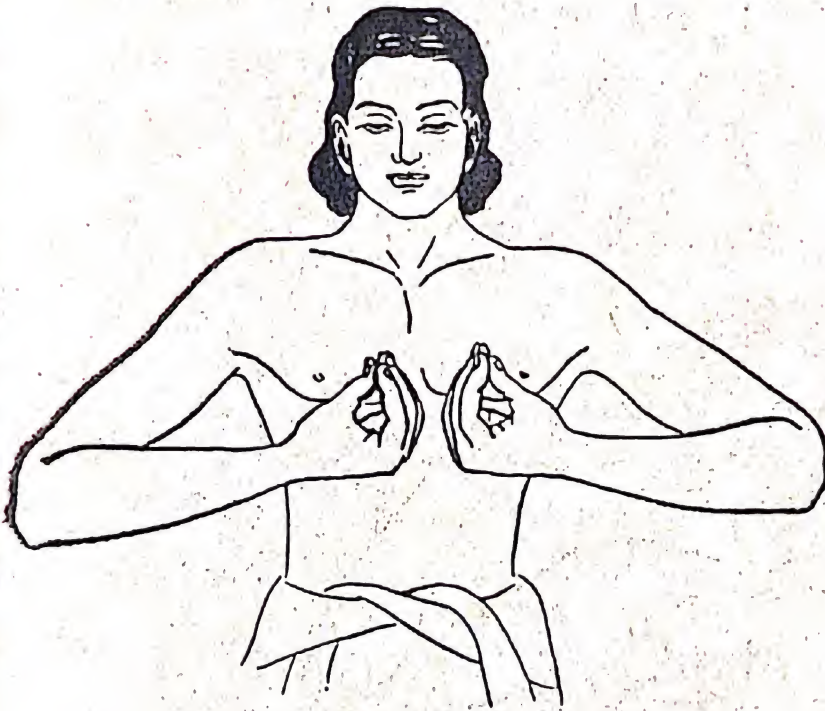
పతాకహస్తో విరళశ్చారాళో ముకుళద్వయమ్
రతామోదో రతి రైవం రతిబంధేషు యుజ్యతే.

68 వ పేజీలోని
బొమ్మయందలి

పతాకహస్తములను
విరళములుగాజేసి,
అరాళహస్తములుగా
కూర్చి, ముకుళము
లుగానొనర్చినరతా
మోదమనుహస్తము
వచ్చును. దీనికిరతీదేవి
అధిదేవత. రతిబంధ
ములయందుఈరతా
మోదహస్తముప
యోగించును.

కపోతహస్తలక్షణవినియోగములు

అంజలి ద్ముల శిఖర శ్లిష్టాంత ర్విరళాయది
కపోత శ్చిత్రసేనోఽస్య దైవతం ప్రణతి శీతయోః
నారికేళఫలే గోప్యే కదళీ కుసుమేతథా
దంపత్యోః పూగవృక్షేచ కపోతోఽయం ప్రయుజ్యతే.

అంజలి హస్తముయొక్క
మొదలు చివరలు కలియునట్లుపట్టి
మధ్యభాగము విరళముగా చేసిన
కపోత హస్తము రాగలదు. దీనికి
అధిదేవత చిత్రసేనుడను గంధ
ర్వుడు..న మ స్కా ర ము, చలి,
కొబ్బరి బొండ్లము, దాచుట,
అరటిపూవు, దంపతులు, పోక
చెట్టు వీనియందు ఈ కపోత
హస్తము వినియోగమగును.

గజదంతహస్త లక్షణ వినియోగములు
సవ్య దక్షిణయో ర్బాహ్యోర్వ్యుత్క్రమేణ కరాయది - గజదంత
స్పర్శశీర్షా పరబ్రహ్మైధి దైవతం - స్తంభేష్వశ్మసుచ స్థైర్యే గ్రహణే
గజదంతయోః - యుజ్యతే గజదంతోఽయం భరతాగమవేదిభిః.

సర్పశీర్షహస్త
ములు భుజముల
దగ్గర వ్యుత్క్రమ
ముగా పట్టిన
గజదంత మను
హస్త మగును.
దీనికి పరబ్రహ్మ
అధిదైవము.
స్తంభములు,
రాళ్లు(కొండలు)
స్థైర్యము, వనుగు

దంతములు పట్టుకొనుట యందు ఈ గజదంతహస్తము వినియోగమగును.

ఇతి శ్రీభరతసారే నాట్యచార్య లంకా సూర్యనారాయణశాస్త్రి
విరచితే ఆంధ్రవ్యాఖ్యానే సంయుత హస్తప్రకరణమ్

నృత్యహస్తములు

గజదంత స్తలముఖ విప్రకీర్ణహస్తా
 వధ సూచీవిద్ధ నలినీ సరోజకోశా
 మకర జ్ఞాన కిసలయా ర్ధరేచితాఖ్యాః
 కచబంధశ్చ కపోత పార్శ్వమండలా ద్వా
 త్రిపతాకపక్షవంచిత కరిహస్త ఊర్ధ్వమండల శ్చైకః
 ముష్టిస్వస్తికనామా ప్యుద్వృత్త పురోమండలా నితంబః
 ఉల్బణశ్చ ప్రయుక్తాలపల్లవశ్చ లతాకరః
 సూచికాస్య ఉరఃపార్శ్వమండలో దండపక్షకః
 పక్షప్రద్యోతితనామా ముకుళః స్వస్తిక స్తథా
 రేచితా ౭౭విద్ధవక్త్రశ్చా ప్యరాశ ఖటకాముఖః
 ముద్రా గరుడపక్షౌచ తద్దైవ వరదాభయః
 త్రయత్రింశ న్నృత్యహస్తా విశేషాః పరికీర్తితాః.

గజదంత, తలముఖ, విప్రకీర్ణ, సూచీవిద్ధ, నలినీసరోజకోశ, మకర, జ్ఞాన, కిసలయ (పల్లవ), అర్ధరేచిత, కచబంధ (కేశబంధ), కపోత, పార్శ్వమండల, త్రిపతాకపక్షవంచిత, కరిహస్త, ఊర్ధ్వమండల, ముష్టిస్వస్తిక, ఉద్వృత్త, పురోమండల, నితంబ, ఉల్బణ, ప్రయుక్తాలపల్లవ, లతాకర, సూచికాస్య, ఉరఃపార్శ్వమండల, దండపక్ష, పక్షప్రద్యోతిత, ముకుళస్వస్తిక, రేచిత, అవిత్థవక్త్ర, అరాశఖటకాముఖ, ముద్ర, గరుడపక్ష, వరదాభయము అని ముప్పదిమూడు నృత్యహస్తములు విశేషముగా చెప్పబడినవి. వీనికి లక్షణవినియోగములు చెప్పబోవుచున్నాను.

గ జ దం త హ స్త ల క్ష ణ వి ని యో గ ము లు

శిఖరా ప్రసృతకనిష్ఠా గజదంతా
భవతి చైష గజదంతే సలిఖ
నిమజ్జన శంకుస్థాపన
భూమిఖననేషు సంప్రయుజ్యః.

శిఖర హ స్త ము ల యొక్క
చిటికెనవేళ్లు సాచిపట్టిన గజదంత
హ స్త ము అ గు ను. ఏ ను గ
కొమ్ములు, నీటమునుగుట, శంకు
స్థాపనము, భూమినిత్రవ్వట, వీని
యందు ఈ గజదంతహ స్తము
ఉపయోగమగును.

త ల ము ఖ హ స్త ల క్ష ణ వి ని యో గ ము లు
ముహూః పతాకా చలితౌ అన్యోన్యాభిముఖౌ యది
కర స్తలముఖప్రోక్తో నాట్యారంభాఽను మేళనే
ఇత స్తతోఽర్ధేపి మందనటన స్రేణయో ర్భవేత్.

పతాకహస్తములు
మాటిమాటికి చలింప
జేయుచు ఒక దాని
కొకటి అభిముఖ
ముఖంగా పట్టిన తల
ముఖమును హస్తము
అ గు ను. నాట్య
మును ప్రారంభిం
చుట, ఇటు - అటు
అను అర్థము, నిదాన
ముగా చేయబడు

నాట్యము, స్త్రీలయొక్క స్వభావము వీనియందు ఈ తలముఖమును
హస్తము వినియోగపడుచున్నది.

విప్రకీర్ణహస్తలక్షణవినియోగములు

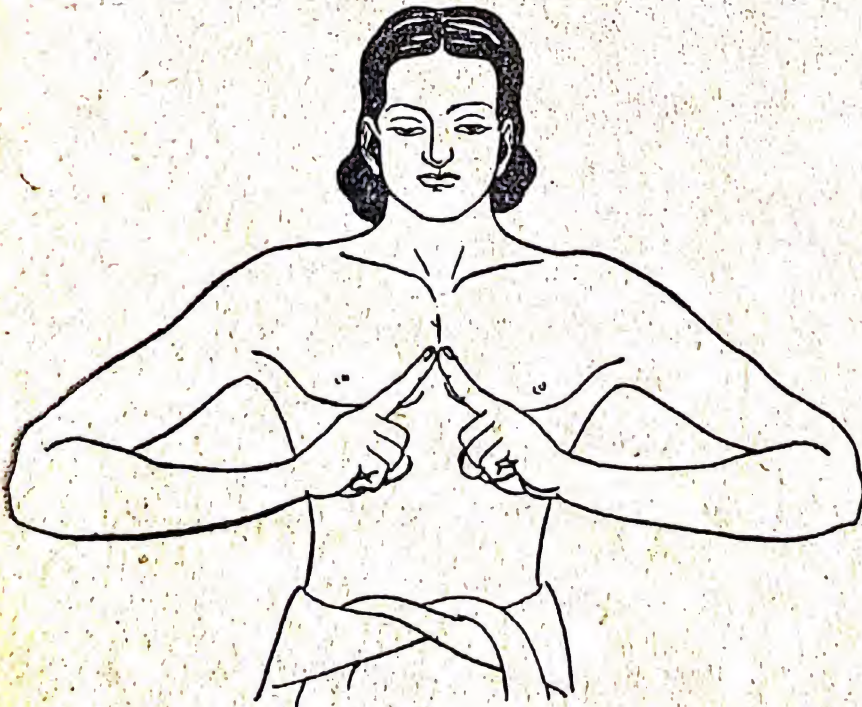
త్రిపతాకా కూర్పరస్థా విప్రకీర్ణకరో భవేత్
జాంగలేచకరన్యాసేసురావాహనమత్రంయోః
తౌ విశిష్టౌ ముహు స్సన్యతాం
కంపనే అంశుకాంచలే.

త్రిపతాకహస్తములు మోచేతులమీద
స్వస్తికగా కూర్చిపట్టిన విప్రకీర్ణహస్తము
సచ్చను. అరణ్యసంబంధ వృక్షాదికములు,
కరన్యాసము (హస్తవిన్యాసము), దేవతా
హ్వనము, మంత్రములయందు మ రి యు
ఈ హస్తములను విడతీసి మాటిమాటికి
చలింపజేసిన కంపము, వస్త్రముయొక్క

చివరభాగముయందును విప్రకీర్ణహస్తము ఉపయుక్తమగును.

సూచీవిద్ధలక్షణవినియోగములు

సూచీముఖౌ సంగతాగ్రౌ అన్యోన్యాభిముఖౌ యది
సూచీవిద్ధకరో భూయాద్ధృతే మేళన లగ్నయోః
హల్లీసాభినయే శాఖాఘట్టనేచ ప్రయుజ్యతే.

చివరభాగము
లు కలియునట్లు ఎదు
రెదురుగాసూచీముఖ
హస్తములు పట్టిన
సూచీవిద్ధమను
హస్తము అగును.
ఆదరము, కూడిక,
కలసికొనుట, కోలా
టమువేయుట, చెట్ల
కొమ్మలయొరపిడి
వీనియందు ఈసూచీ

విద్ధహస్తము వినియోగించును.

న లి నీ ప ద్మ కో శ హ స్త ల ట్ట ణ వి ని యో గ ము లు

పద్మకోశా పూరుదేశే
వ్యావృత్త చలితాయది
నలిసీపద్మకోశస్సాన్య
స్మరోక్తి ముఖనాట్యయోః
సనాశకమలద్వందే
భరతజ్ఞైః ప్రయుజ్యతే.

పద్మకోశహస్తములు ఊర్ను
పులదగ్గర వ్యావృత్తకరణమున
చలింపజేయుచుపట్టిన నలిసీపద్మ
(సరోజ) కోశహస్తమువచ్చును.
మర్మముగామాటలాడుట, ముఖ
నాట్యము, కా డ తో కూ డి న

కమలములజంట, వీనియందు ఈనలిసీపద్మకోశ (సరోజకోశ) హస్తము
వినియోగమగును.

మ క ర హ స్త ల ట్ట ణ వి ని యో గ ము లు

చలాంగుష్ఠ స్సర్పశీర్ష
స్తాదృశోపరి నిష్ఠతః
మకరస్సాన్య త్స మకరే
జలప్లవన మత్యయోః.

భొటనప్రేళ్లు చలింపజేయుచు సర్పశీర్ష
హస్తములు ఒకదానిమీద ఒకటి ఉంచిన
మకరమను హస్త మ గు ను. మొ స లి,
ఈదుట, చేపలు వీనియందు ఈమకర
హస్తము వినియోగమగును.

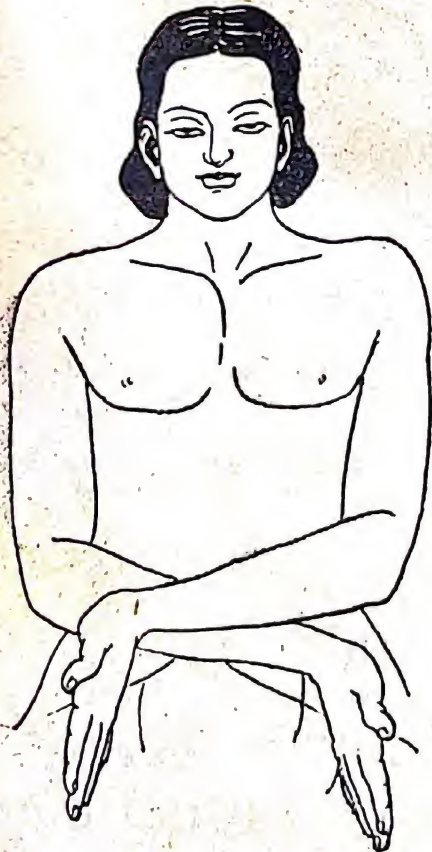
జ్ఞానహస్త లక్షణ వినియోగములు

పతాకోప ర్యుర్ధ్వగామీ
హంసాస్య స్సంస్థితోయది
జ్ఞానహస్తో నిర్మమేచ
శమే ధ్యానే ప్రయుజ్యతే.

పతాక హస్తము మీద
హంసాస్య హస్తముంచిన జ్ఞాన
హస్తమగును. మమకారము
లేకపోవుట, శమము, ధ్యానము
వీనియందు ఈ జ్ఞాన హస్తము
వినియోగపడును.

పల్లవహస్త లక్షణ వినియోగములు

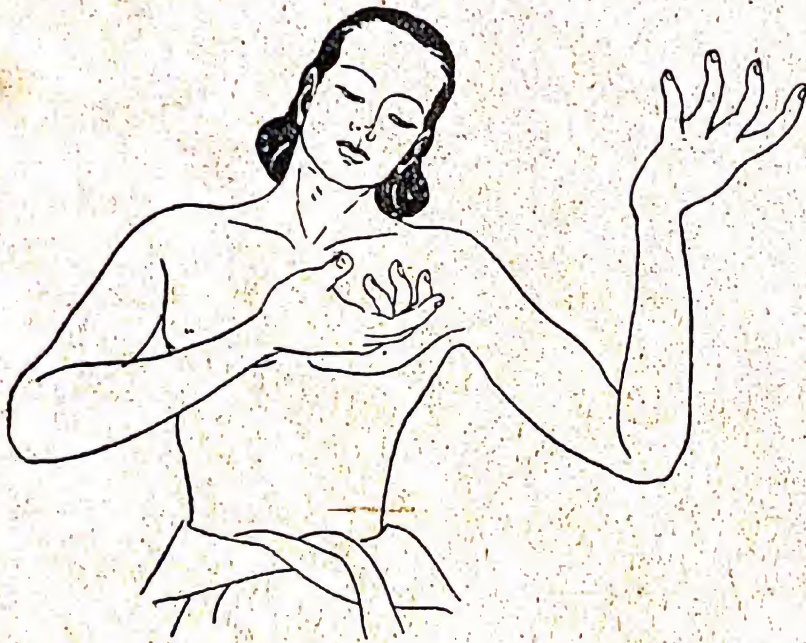
మిశ్రత్ప్రకోష్టా చలితౌ
పతాకా చే దధోముఖౌ
శాఖాసు ఫల పుష్పాణాం
భారనమ్రాసు వందనే
నమ్రభావేచ వినయే
పల్లవోఽయం ప్రయుజ్యతే.

అధోముఖములుగా ముంజేతులు
కలియునట్లు పతాకహస్తములు చలింప
జేయుచుపట్టిన పల్లవ హస్తము వచ్చును.
ఫలపుష్పముల బరువువలన నంగిన చెట్ల
కొమ్మలు, వందనము, నమ్రభావము, విన
యము వీనియందు ఈ పల్లవ హస్తము విని
యోగమగును. [మరియొక పాఠభేదము]

ప్రకోష్ట ముళితౌ శ్లిష్ట కనిష్ఠౌ పల్లవో భవేత్
పతాకౌ యది శత్రోశ్చ ప్రహారా దాత్మ రక్షణే.

ముంజేతులు, చిటికెనవ్రేళ్లు కలియునట్లుగా పతాకహస్తములు
పట్టిన పల్లవహస్తమగును. శత్రువు కొట్టుదెబ్బలనుండి రక్షించు
కొనుట యందీ హస్తము వినియోగమగును.

అర్థ రేచిత హస్త లక్షణ వినియోగములు
వామభాగ స్థితా నర్థరేచిత శ్చాలపల్లవౌ
అర్థరేచిత నామాసౌ రథాంగయుగళే ర్గతౌ
అంగహారాఖ్యనాప్యేచ భరతజ్ఞః ప్రయుజ్యతే.

ఎడమభాగమందు
అలపల్లవహస్త
ములు అర్థరేచిత
ములుగా నొనర్చిన
అర్థరేచితమను
హస్తము వచ్చును.
రథచక్రముల నడక,
అంగహారమను
నాట్యము, వీనియందు

ఈ అర్థరేచిత హస్తము వినియోగపడును. [పాఠభేదము]

ఏకో వక్షోఽంతికే హంసపక్షోఽన్యస్యోపరి వేష్టితః
అర్థరేచితహస్త స్సాస్యత్ సత్య మిధ్యా నిరూపణే.

వక్షుము దగ్గర ఒకదానిమీద ఒకటి హంసపక్ష హస్తములు
పట్టిన అర్థరేచితమను హస్తమగును. ఈ హస్తము సత్యాసత్య నిరూ
పణమందు వినియోగించును.

కేశబంధహస్తలక్షణవినియోగములు

త్రిపతాకా వానితంబ మాకేశాంతం ప్రచాలితౌ కేశబంధాభిధో జ్ఞేయో
రత్నసానౌ ద్రుమద్వయే ప్రయుజ్యతే చోద్గమనే భరతాగమవేదిభిః.

త్రిపతాక హస్తములు పిరుదులనుండి ఆకేశాంతముచలింపజేయుచు
పట్టిన కేశబంధమను హస్తమగును. రత్నసాను పర్వతము, వృక్షద్వ
యము, పైకి నడచుట వీనియందు కేశబంధ హస్తమువినియోగపడును.

కపోతహస్తలక్షణవినియోగములు:

సర్పశీర్షోపరిన్యస్తే సర్పశీర్షే కపోతకః

కపోతయుగళే సర్పసంగమేచ

ప్రయుజ్యతే.

ఒకసర్పశీర్ష హస్తముమీద మరి
యొక సర్పశీర్ష ముంచిన కపోతమను
హస్తమువచ్చును. పావురముల
జంట, సర్పములయొక్క సంయో
గముయందు ఈ కపోత హస్తము
వినియోగపడును.

పార్శ్వమండలహస్తలక్షణవినియోగములు
అరాళానిహితౌ పార్శ్వే కరస్సా త్పార్శ్వమండలః
కపోతగమనేచాపి పన్నగాస్త్రే నియుజ్యతే.

అరాళహస్త
ములు పార్శ్వము
లందుపట్టిన పార్శ్వ
మండలమను
హస్తమగును.
పావురములనడక,
నాగాస్త్రము వీని
యందు ఈపార్శ్వ
మండలహస్తము
వినియోగించ
వలయును.
(పాఠభేదము)

పతాకౌ పార్శ్వవిన్యస్తౌ పార్శ్వమండల సంజ్ఞికః
చక్రవాద్యే కింకిణీషు హస్తోఽయం సంప్రయుజ్యతే.

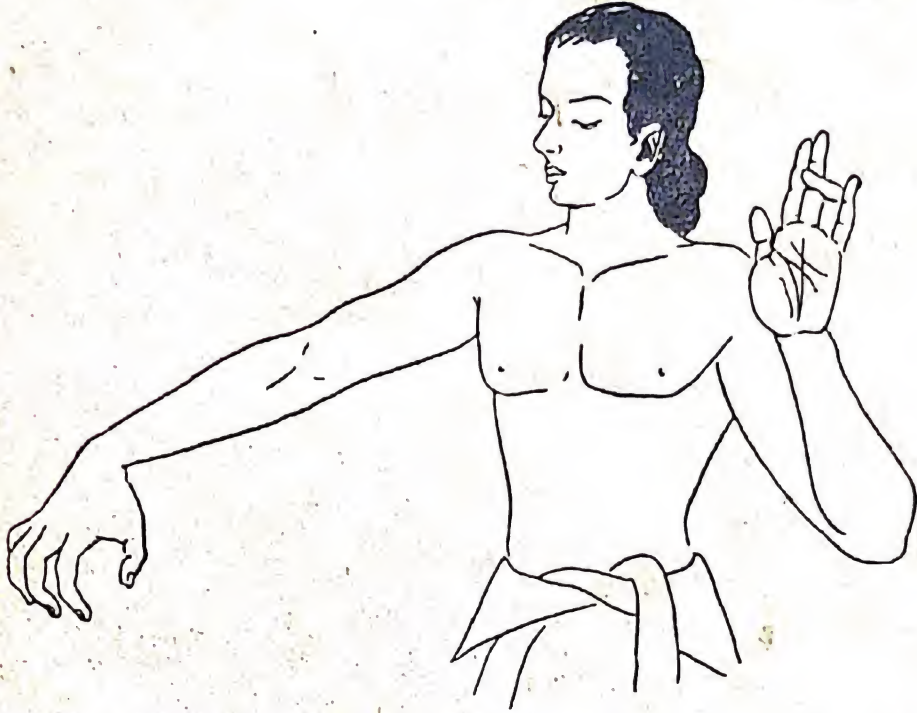
పతాకహస్తములు పార్శ్వములయందుపట్టిన పార్శ్వమండల
హస్తమగును. చక్రవాద్యము, గజ్జెలు వీనియందు ఈపార్శ్వమండల
హస్తము వినియోగించును.

త్రిపతాకపక్షవంచితహస్తలక్షణవినియోగములు.

త్రిపతాకపక్షవంచితహస్తోఽయం కటితపే
యది స్సాస్యతాం-త్రిపతాకౌ ఊరుయుగ్మే
భేదేఽతిశయే ప్రయుజ్యతే చాఽయమ్.

త్రిపతాకహస్తములు నడుముదగ్గరగా ఈషదూర్ధ్వముఖముగా
పట్టిన త్రిపతాకపక్షవంచితహస్తమువచ్చును. తొడలు, భేదము, అతిశ
యము వీనియందు ఈత్రిపతాకపక్షవంచితహస్తము వినియోగపడును.

క రి హా స్త ల క్షణ వి ని యో గ ము లు
 త్రిపతాకో వామహస్తః స్కంధదేశేతు దక్షిణః
 అధో వక్రే పద్మకోశః కరిహస్తా నిగద్యతే
 వినాయకేచ శుండాయాం యుజ్యతేఽయం కరో బుద్ధైః.

ఎడమ భుజమందు ఎడమచేయి త్రిపతాకము, కుడిచేయి అధో
 ముఖముగా పద్మకోశ హస్తము సాచిపట్టిన కరిహస్తమువచ్చును.
 వినాయకుడు, ఏనుగుతొండము వీనియందు ఈ కరిహస్తము
 వినియోగించబడును. [పాతాంతరము]

ప్రసార్యైకం సర్పశీర్షం కర్ణేఽన్య త్థటకాముఖం
 వన్యసే త్కరిహస్తోఽయం వేణిప్రహరణే ధను
 రాకర్షణే దంతిశుండా చక్రభ్రమణయో ర్భవేత్.

ఎడమచేయిసాచి సర్పశీర్షహస్తము, కుడిచేయి చెవిదగ్గర
 త్థటకాముఖ హస్తముపట్టిన కరిహస్తమురాగలదు. జడతోకొట్టుట,
 ధనుస్సులాగుట, ఏనుగుతొండము, చక్రమునుత్రిప్పుట వీనియందు
 ఈ కరిహస్తము వినియోగించును.

ఊర్ధ్వమండలహస్తలక్షణవియోగములు
 అరాళౌ ప్రసృతా పూర్ణమూర్ధ్వమండల సంజ్ఞికః
 ప్రళయే కీరదంపత్యో ర్గమనేచ ప్రయుజ్యతే.

అరాశహ
ములు ఊర్ధ్వ
ముఖముగా
సాచిపట్టిన
ఊర్ధ్వమండల
హస్తము
వచ్చును. ప్రశ
యము, శుక
దంపతుల నడక
వీనియందు ఈ

ఊర్ధ్వమండల హస్తము పయోగించును. [పాతాంతరము]

పార్శ్వయో రుభయో రూర్ధ్వే పతాకా మండలాకృతీ
ఊర్ధ్వమండల హస్తస్యాత్ యోషా ష్టేష ప్రయుజ్యతే.

రెండు పార్శ్వములయందును ఊర్ధ్వముఖములుగా పతాకహస్త
ములు మండలాకారమునపట్టిన ఊర్ధ్వమండల హస్తమగును. స్త్రీల
యందీ హస్తము ఉపయోగించును.

ముష్టిస్వస్తిక హస్త లక్షణ
వినియోగములు

ముష్టిస్వస్తికనామా కూర్పర
మిళితా వుదరే ముష్టికరా
మందాక్ష తమయోరపి

నీవ్యాం దృఢవస్తుని ప్రయుజ్యోయమ్.

ముష్టిహస్తములు పొట్టమీద మణి
కట్ల క్రిందిభాగము కలియునట్లు స్వస్తికగా
పట్టిన ముష్టిస్వస్తిక హస్తమగును. సిగ్గు,
ఓర్పు, పోకముడి, దృఢమగు వస్తువు వీని
యందు ఈ హస్తము వినియోగమగును.

ఉద్వృత్త లక్షణ వినియోగములు

విశిష్ట హంసపక్షాతు
వక్షస్సంముఖ మాశ్రితౌ
ఉద్వృత్తో హంసదంత్యో
రానర్తే చార్థభావనే
చామరగ్రహణే తాపే
లజ్జాయాం శిశులాలనే
ప్రేంఖోలనే వసేత్యుక్తౌ
మందిరే సంప్రయుజ్యతే.

వక్షమునకెదురుగా హంసపక్ష
హస్తములు ఒకదానికొకటిఎదురుగ
నుండునట్లుపట్టిన ఉద్వృత్త మను
హస్తమువచ్చును. హంసమిధునము, నీటిసుడి, అర్థభావనము వింజామ
రలుపట్టుకొనుట, తాపము, సిగ్గు, పసిపిల్లలను లాలించుట, ప్రేంఖోలన
మనునృత్యవిశేషము, ఉండుమనుట వీనియందు ఈఉద్వృత్తహస్తము
వినియోగపడును.

పురోమండల హస్త లక్షణ వినియోగములు
వ్యావృత్త పరివృత్తౌ తౌ వక్షోఽగ్రే చేదరాశకౌ
పురోమండలహస్త స్సోక్తౌ చ భంజనయోగౌతౌ.

వక్షమునకు ముందుభాగమున అరాశహస్తములు వ్యావృత్త
పరివృత్తములుగాపట్టిన పురోమండలహస్తము అగును. క్రౌంచపక్షి,
చెడగొట్టుట, పక్షులనడక వీనియందు ఈపురోమండలహస్తము విని
యోగించును. [పాఠాంతరము చిత్రపటసహితము]

పురోమండలనామాసౌ పతాకౌ పురసోంతికే
భ్రాంతా వసూయా క్రుధయోః గర్జనే పామరే భవేత్.

పక్షస్థలమునకెదురుగ
పతాకహస్తములు,
పట్టిన పురోమండల
మనుహస్తము
వచ్చును. భౌంతి,
అసూయ, క్రోధము
గర్జనము, పామర
జనుడు వీనియందు
ఈ పురోమండల
హస్తము ఉపయుక్త
మగును.

నితంబహస్తలక్షణవినియోగములు

త్రిపతాకా వంసదేశాన్నితంబా వధిచాలితౌ
నితంబః ప్రతిసీరాయాం భ్రమరభ్రమణే తథా
పరివేషేచ హస్తస్సాస్య దయం మకరతోరణే.

త్రిపతాకములు
భుజములనుండి పిరుదుల
వరకు చలింపజేయుచు
పట్టిన నితంబమను హస్త
మువచ్చును. తెరచీర,
తుమ్మెద భ్రమణము,
సూర్యచంద్రులయొక్క—
పరివేషము, మకరతోర
ణము వీనియందు ఈ నితంబ
హస్తము పయోగించును.
[పాతాంతరము]

అపవేష్టిత మాశీర్వాత్పతాకా చేన్నితంబయోః
నితంబో వివశాశ్చర్య శ్రమ దై న్యేషు యుజ్యకే.

శిరస్సునుండి పిరుదులవరకు పతాకహస్తములు (అపవేష్టిముగా) అధోముఖముగా చెలింపజేసిన నితంబమును హస్తము రాగలదు. వివశము (సంతోషపారవశముచే తెలివిదప్పుట), ఆశ్చర్యము, శ్రమము, దైన్యము వీనియందీ నితంబహస్తము వినియోగించును.

[వ్యాఖ్యా: అపవేష్టితం అధోముఖచలనం యథాతథా. ఆశ్చర్యే శ్రీర్షాదారభ్య అగత్యేతి శేషః. నితంబయో స్థితాచేదితి శేషః. వివశః సంతోషాదిభిః పరవశః తైః స్మృతివిహీనః.]

ఈనితంబహస్తమందలి మొదటిబొమ్మ త్రిపతాకములు భుజములనుండి పిరుదులవరకును, రెండవబొమ్మ పతాకములు శిరమునుండి పిరుదులవరకును చలింపజేయుచు పట్టవలెననిభావము.

ఉల్బణ హస్త లక్షణ వినియోగములు
ఉల్బణోనామ హస్తస్యా త్సమానా వలపల్లవౌ
ప్రసూనగుచ్ఛే పంకేజ లోచనేషు ప్రయుజ్యతే.

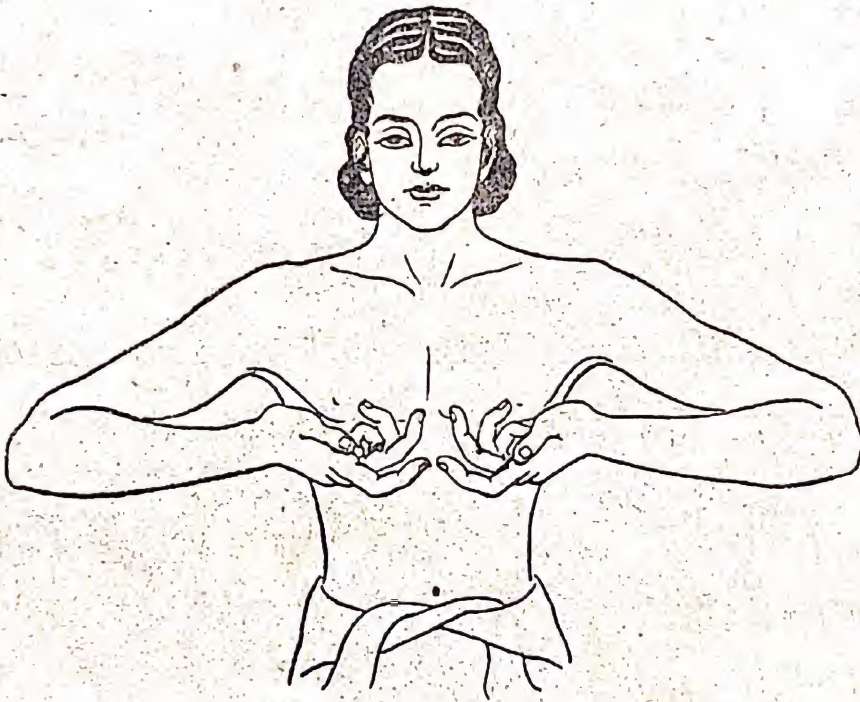
అలపల్లవ హస్తములు సమానమగునట్లు గావించి కించిత్పార్శ్వభాగమునకు పట్టిన ఉల్బణమును హస్తమగును. పూగుచ్ఛము, పద్మములు, నేత్రములు వీనియందు ఈ ఉల్బణహస్తము వినియోగపడును.

ప్రయుక్తాలపల్లవ హస్త లక్షణ వినియోగములు
ఉద్యేష్టితం ప్రయుక్తాలపల్లవ శ్చాలపల్లవౌ
ఉరసోఽగ్రే కామితాజ్ఞ స్తనేష్వేష ప్రయుజ్యతే.

నక్షమునకుముందు ఊర్ధ్వముఖముగా అలపల్లవ హస్తములు పట్టిన ప్రయుక్తాల పల్లవమును హస్తమగును. కోరిక, పద్మము, స్తనములు వీనియందు ఈ ప్రయుక్తాల పల్లవహస్త ముపయోగించును.

లతా హస్త లక్షణ వినియోగములు

అగ్రేఽలపల్లవో హస్తా ప్రసార్యాధ ప్రచాలితౌ
లతాహస్తః పుష్పితాయాం లతాయాం కుట్టలేపిత
నారీనాశ్చ్యే లతాహస్తో విబుధై స్సంప్రయుజ్యతే.

నక్షమునకు
అగ్ర భాగముగా
అలపల్లవ హస్త
ములు చలింప
జేయుచు సాచి
పట్టిన లతాహస్త
మున చ్చును.
పూలు, మొగ్గలు
గల తీగె, నారీ
నాట్యము వీని
యందీ లతాహ-

స్తము వినియోగించును. (అలపల్లవహస్తము నక్షమందు చతురశ్రముగానుంచి కించిత్పార్శ్వ భాగముగాచూపిన ఉల్బణహస్తము, ఊర్ధ్వముఖముగాచూపిన ప్రయుక్తాల పల్లవ హస్తము, ముందుభాగమునకు చలింపజేయుచు సాచిపట్టిన లతాహస్తము నచ్చును గాన మూడు హస్తములకు చతురశ్రమునందు అలపల్లవములుగ ఒక బొమ్మనుమాత్రమే లతా హస్తమందు చూపబడినది.) [లతా హస్తమునకు పాఠభేదము.]

దోలాన ద్రాభమయ్యైవ పతాకా సన్ని వేశితౌ
పునఃపునః లతాహస్తః విచ్ఛేదే నిశ్చలేతథా
సరసే నటనే చాయం భరతజ్ఞైః ప్రయుజ్యతే.

పతాకహస్తములు మా టి మా టి కి ఉయ్యెలవలె నూపుచు,
నిలుపుచు, రెండు పతాకలు కలిపిపట్టుచు నుండిన లతా హస్తము
వచ్చును. చేష్టలుదక్కుట, నిశ్చలము, సరసము, నాట్యము వీనియందీ
లతాహస్తము వినియోగించును.

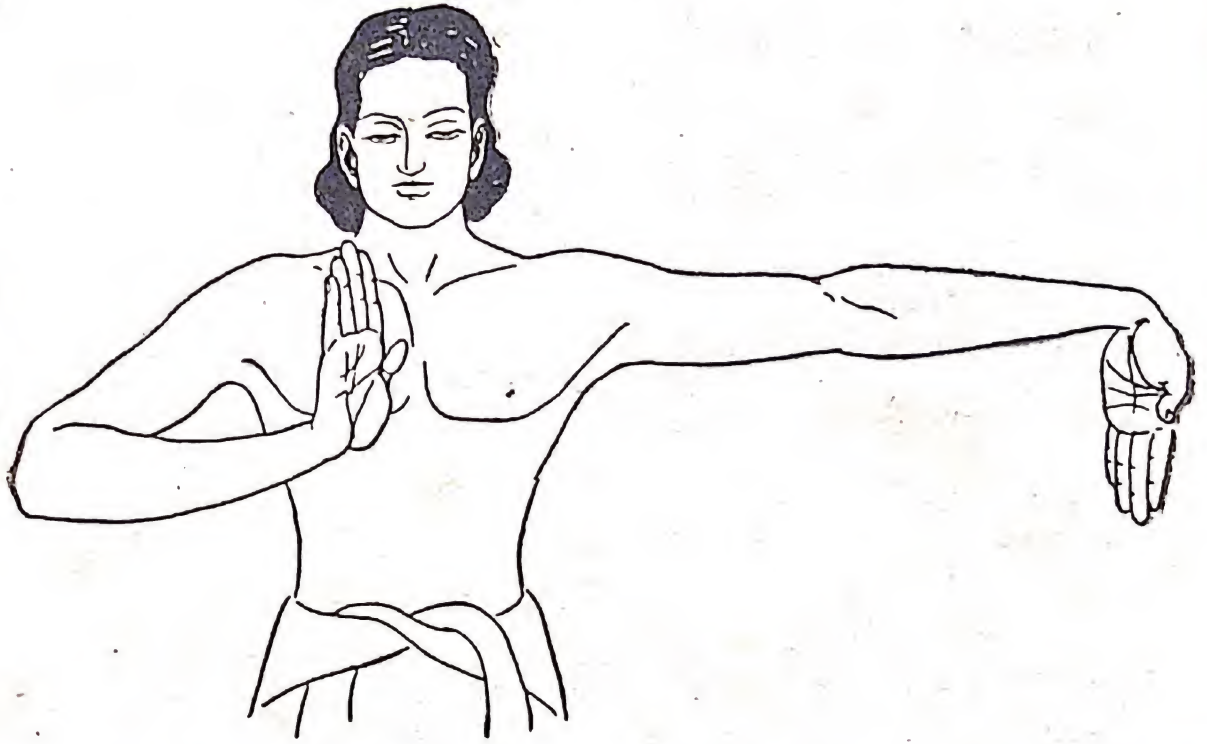
సూ చ్యా స్య హ స్త ల క్షణ వి ని యో గ ము లు
సూచీముఖా పురోదేశాత్ పార్శ్వయో స్సంప్రసారితే
సూచ్యాస్యోనామ విజ్ఞేయః వినియోగోఽస్య కథ్యతే
సూయోగేచ వియోగేచ పశ్యేతి వచనే శ్రమే
కపోలయో శ్చితావేగ గజే కాలే ప్రయుజ్యతే.

వ క్ష ము నుం డి
సూచీముఖ హస్త
ములు పార్శ్వభాగ
ములకు, పార్శ్వముల
నుండి వ క్ష ము న కు
ప్రసరింప జేసిన సూ
చ్యాస్యమను నృత్య
హస్తమురాగలదు.
(దీనిని సూచికాస్య
మనికూడ అందురు.)

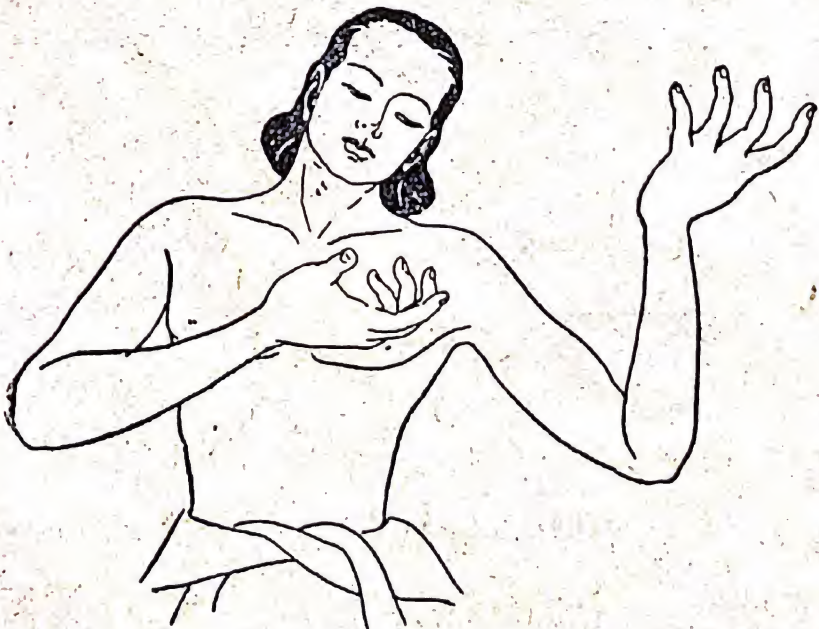
సంయోగము, వియోగము, చూడుమనుట, శ్రమ, చెక్కిళ్లు, చితి,
వీనుగు, కాలము యందు ఈ సూచ్యాస్యహస్తము వినియోగించును.

ఉ ర ః పా ర్శ్వ మం డ ల హ స్త ల క్షణ వి ని యో గ ము లు
పతాకా చే దురఃపార్శ్వమండలో వక్షసాంతికే
ఏకో భ్రాంతః ప్రస్పత్యాన్యో భరతజ్ఞై రుదీరితః
తురంగ వల్లనే తస్య శిఖాయాంచ ప్రయుజ్యతే.

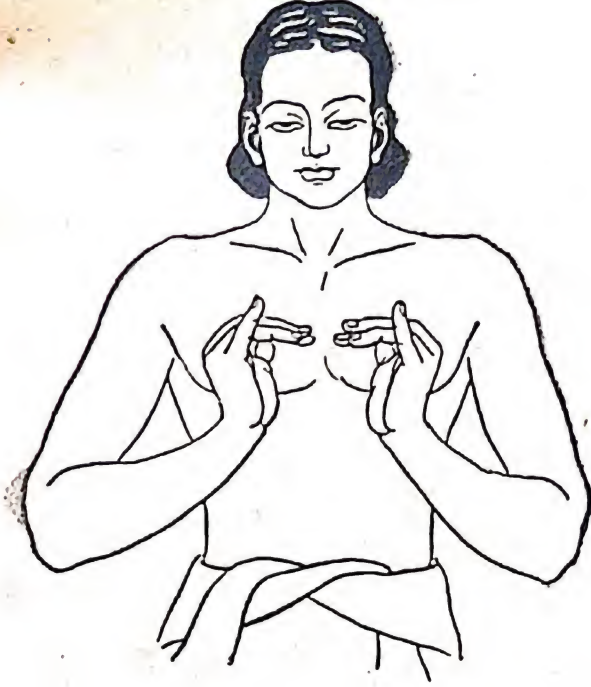
నక్షమునకుదగ్గరగా పతాకహస్తమొకటి చలింపజేయుచు, మరి యొకపతాకహస్తము పార్శ్వమునకు సాచిపట్టిన ఉరఃపార్శ్వమండలమను హస్తము అగును. గుర్రముయొక్క కళ్ళెము, అశ్వశిక్షణ వీనియందు ఈ ఉరఃపార్శ్వమండలహస్తము ఉపయోగించును.

దండపక్షహస్తలక్షణవినియోగములు
వ్యావృత్త పరివృత్తైచ స్కంధయోరలపల్లవౌ
వదనాగ్రే దండపక్ష శ్చార్చీనాశ్చ పరిభ్రమే
పుష్పాంజలౌచ నాట్యాంతే ఖగసంచలనే భవేత్.

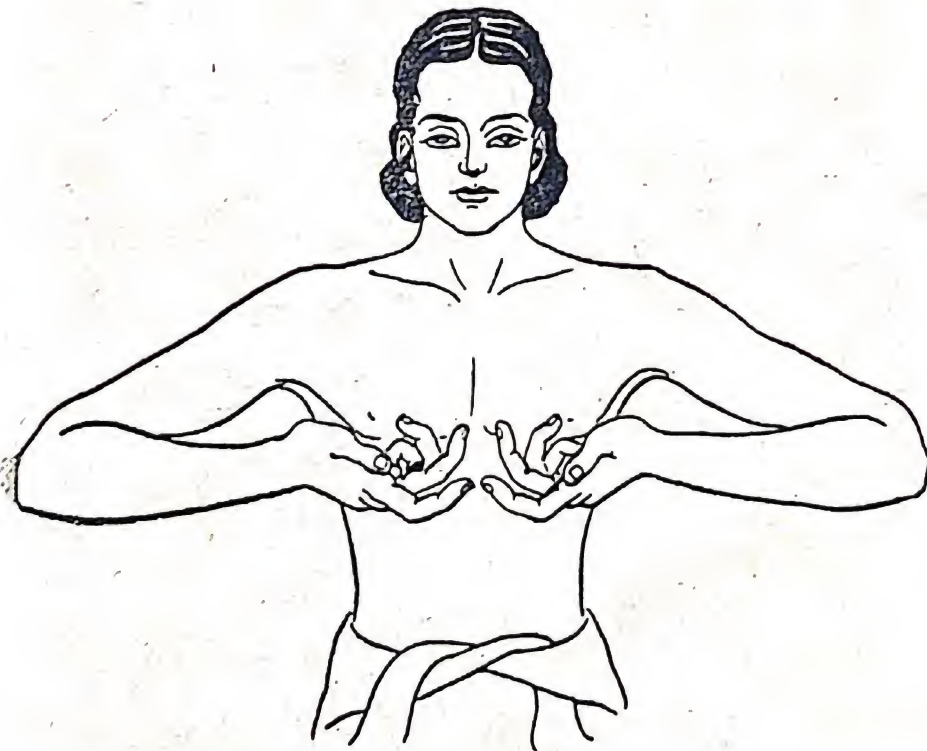

భుజములదగ్గర,
ముఖముదగ్గర అల
పల్లవహస్తములు
వ్యావృత్త-పరివృత్త
ములుగాచేసిన దండ
పక్షమనుహస్తము
వచ్చును. నాట్య
మండలిచారీవిధా
నము, మండలవిధా
నము (గుండ్రముగా

తిరుగుట), పుష్పాంజలి, నాట్యాంతము, పక్షులసంచలనము వీనియందు ఈ దండపక్షహస్తము వినియోగించును. [పాఠ భేదము]

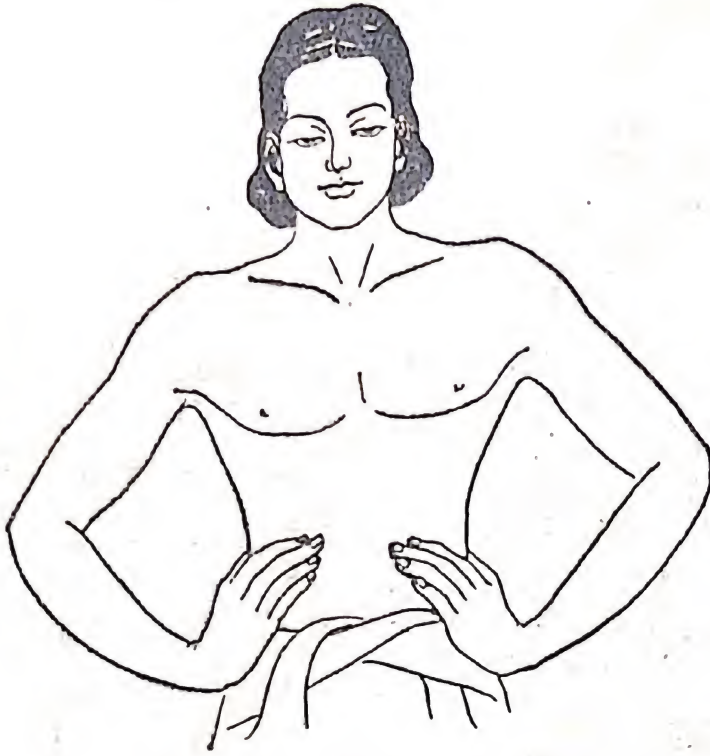
హంసపక్ష లతాహస్తా
పర్యాయేణచ పార్శ్వయోః
వ్యావృత్తౌ చే ద్దండపక్షో
భవే ద్విభౌభిక యానయోః॥

హంసపక్షలతా
హస్తములు ఒక
దానితరువాత
నొకటి వ్యావృత్త
కరణమున పార్శ్వ
ములయందుపట్టిన
దండపక్షమును
హస్తమగును.
స్త్రీవిలాసలు,
నడకలు వీని
యందు ఈ దండ

పక్షహస్తముపయోగించ వలయును.

పక్షద్యోతితహ స్తలక్షణ వినియోగములు

పక్షద్యోతిత నామాఽయం
వక్షోగ్రే పక్షవంచితః
అగాధాయాంచ వాహిన్యాం
యుజ్యతే చాదిపోత్రిణి.

సంయుత హస్త మగు
పక్షవంచిత హస్తమును
ముందుగాపట్టి అనగా అర్థ
చంద్ర హస్త ములు
రెక్కలవలె నడుమువద్ద
పట్టి, తరువాత పక్షమునకు
ముందుభాగమున ఆ అర్థ
చంద్రహస్తములనే స్వస్తి
కగాచేర్చి పట్టిన పక్షద్యో
తితమను హస్తము

వచ్చును, లోతుగల నది, ఆదివరాహము వీనియందు ఈ పక్షద్యో
తితహస్తము వియోగపడును.

ముకుళ స్వస్తిక హస్త లక్షణ వినియోగములు

మిళిత్ప్రకోష్టే ముకుళౌ
ముకుళ స్వస్తికో మతః
దశసంఖ్యా జలజయో
ర్ముకుళేషు ప్రయుజ్యతే.

ఈ బొమ్మయందు
చూపబడిన ముకుళహస్త
ములను ముంజేతులు
కలియునట్లు స్వస్తికగా
పట్టిన ముకుళ స్వస్తిక
మను హస్తమువచ్చును.
పది యను సంఖ్య,

తామరపూలు, అరవిరిమొగ్గలు వీనియందు ఈ ముకుళస్వస్తికహస్తము
వినియోగమగును.

రేచిత హస్త లక్షణ వినియోగములు

సార్వే ప్రసారితౌ భాంతౌ రేచిత శ్చాలపల్లవౌ
చాళీయనటనే చాయం నారికేళ ప్రతాపయోః
నాట్యాంతే యుజ్యతే హస్తః రేచితో భరతాగమే.

వక్షమునకు ముందు చతురశ్రములుగా నున్న అలపల్లవ హస్త
ములు పార్శ్వభాగమునకు ప్రసారింపుచు చలింపజేసిన రేచితమను హస్త
మగును. చాళీయము (నాట్యవిశేషము), కొబ్బరికాయ, ప్రతాపము,
నాట్యపరిసమాప్తము వీనియందు ఈ రేచితహస్తము వినియోగించును.

[పాఠాంతరము]

ఉద్యేతావాయతౌ హంసపక్షౌ వగ్రే ప్రసారితౌ
రేచితౌ చిత్రఫలకే పఠనే పాఠనే భవేత్.

హంసపక్షహస్తములు ముందుభాగమునకు సాచి ఊర్ధ్వముగా
ఎత్తుచు పట్టిన రేచితమను హస్తమగును. చిత్రఫలకము, చదువుట,
చదివించుట, వీనియందీ రేచితహస్తముపయోగించును.

ఆవిత్త వక్త్ర హస్తములక్షణ వినియోగములు
ఆవిత్తవక్త్రో ముకుళౌ మణిబంధాంత చాలితౌ
తేననే దేనపూజాయాం నటనే పక్షిసంగరే.

ముకుళహస్తములు మణికట్టుకలిపి చలింపజేయుచు పట్టిన ఆవిత్త వక్త్రమును హస్తమురాగలదు. క్రిడావిశేషము, (ఆటప్రదేశము,) దేనతాపూజ, నటనము, పక్షులయొక్క పోట్లాట వీనియందు ఈ ఆవిత్త వక్త్రహస్తము వినియోగించును. (ఈహస్తము ముకుళ స్వస్తికము నకు సన్నిహితముగానున్నది. దీనికి మరియొక పాఠాంతరము.)

భ్రామయిత్వా పతాకాతు సుదీర్ఘం చే దధఃకృతౌ
ఆవిత్తవక్త్రో దేశీయనటనా గ్ర్యాంఘి ఘాతయోః
స్రోతోఽవతరణే శీఘ్రే భరతాగమ వేదిభిః.

పతాకహస్తములు బాగుగాసాచి చలింపజేయుచు అధోముఖము లగునట్లు పట్టిన ఆవిత్తవక్త్రమును హస్తమువచ్చును. దేశీయనాట్యము, మిగాలితో భూమినితట్టుట, ఏరుదాటుట, తొందర వీనియందు ఈ ఆవిత్త వక్త్రహస్తము వియోగమగును.

అరాళఖటకాముఖహస్తలక్షణవినియోగములు

తా వృభా స్వస్తి కాకారా
అరాళ ఖటకాముఖః
వీటీదానేచ స్ఫురణే
భేద శ్లాఘనయో ర్భవేత్.

ఒక చేయి అరాళముగను మరి యొకచేయి ఖటకాముఖముగనుపట్టి స్వస్తికముగచేసిన అరాళ ఖటకాముఖ మను హస్తము అగును. ఆకుమడుపు లిచ్చుట, స్ఫురణ, భేదము, శ్లాఘనము వీనియందు అరాళ ఖటకాముఖము వినియోగించును. [పై లక్షణములలో

“తా వి తి” అని యున్నది. అ న గా “తావితి స పూర్వపరా మర్శోఽయం. యః అరాశఖటకాముఖః తావితి గ్రంథకార సంకే తోఽయం. ఏతేన తావుభౌ అరాశఖటకాముఖౌ స్వస్తి కాశయతి అరాశఖటకాముఖో భవతీత్యర్థః” అని అర్థము.]

ముద్రాహస్తలక్షణవినియోగములు

కరయో ర్మధ్యమాంగుష్ఠ
యోగా స్మద్రాకరో భవేత్
అణౌ తృణౌ గోముఖేచ
త్రోటీపుట నిదర్శనే
ముద్రాహస్తో యుజ్యతేఽసౌ
భరతాగమ కోవిదైః.

రెండు హస్తముల యొక్క
నడిమివేళ్లు, బొటనవేళ్లు కలిపి
పట్టిన ముద్రాహస్తము రాగలదు.
అణువు, గడ్డిపోచ, ఆవుమోర,
(ముఖము) పక్షుల ముక్కు

చూపుట వీనియందు ఈ ముద్రాహస్తము వియోగించబడగలదు.

గరుడపక్షహస్తలక్షణవినియోగములు

అర్థచంద్రౌ పురః పశ్చాచ్ఛ్రోణ్యో సంవేశితౌ యది

భవేద్గరుడపక్షౌఖ్యః విలాసగమనే తథా

గరుత్మతీచ హస్తోఽయం భరతాగమ వేదిభిః.

అర్థచంద్రహస్తములు ముందునకు, ప్రక్కలకు, పిరుదులదగ్గర
మార్పుచేయుచు పట్టిన గరుడపక్షమను హస్తములగును. ఒయ్యార
ముగా నడచుట, గరుత్మంతుడు వీనియందు ఈ గరుడపక్షహస్తము
ఉపయోగపడుచున్నది.

నరదాభయహస్తలక్షణ వినియోగములు

ఏకోఽథ ఊర్ధ్వమేకశ్చ
పతాకౌ వరదాభయః
సాక్షాత్కారే దేవతానాం
విష్ణౌ చాయం ప్రయుజ్యతే.

పతాకహస్తములు వక్షభాగ
మునకు కొంచెము ముందుగా
ఒకటి ఊర్ధ్వముఖముగను ఒకటి
అధోముఖముగను పట్టిన వరదా
భయహస్తమువచ్చును. దేవతా

సాక్షాత్కారము, శ్రీమహావిష్ణువు వీనియందు ఈ వరదాభయ
హస్తము వినియోగపడును.

ఇతి శ్రీభరతసారే నాట్యచార్య లంకా సూర్యనారాయణశాస్త్రి
విరచితే ఆంధ్రవ్యాఖ్యానే సంయుత హస్తప్రకరణమ్

దేవతాహస్తప్రకరణమ్

దశావతారములు

మత్స్య కూర్మ వరాహశ్చ నారసింహశ్చ వామనః

రామో రామశ్చ రామశ్చ బౌద్ధః కల్కిమేవచ.

మత్స్య, కూర్మ, వరాహ, నరసింహ, వామన, పరశురామ, శ్రీరామ, బలరామ, బుద్ధ, కల్కియని శ్రీ మహావిష్ణువు యొక్క అవతారములు పది విధములు.

మత్స్యావతారము

విధాయ మకరం హస్తం వైష్ణవస్థాన సంస్థితః

నిదర్శయే న్మత్స్యరూపం గోవిందం నాట్యకోవిదః.

వైష్ణవస్థానమందు నిలిచి మకర హస్తములను ఒకదానిమీద ఒకటి పట్టిన మత్స్యావతారమగును.

కూర్మావతారము

స్థానేతు వైష్ణవే సవ్యే పతాకే ఽధస్తలే పరం

శుకతుండం విధాయా ఽదికూర్మం సందర్శయే ద్భుధః.

వైష్ణవస్థానకము నందుండి కుడిచేయి అధోముఖముగా పతాకహస్తము, ఎడమచేయి ఊర్ధ్వముగా శుకతుండము పట్టిన కూర్మావతారమగును.

వరాహావతారము

దక్షిణం చుబుకస్యాంతే సర్పశీర్షం విధాయచ

వైష్ణవస్థాన మాలంబ్య వరాహం దర్శయే ద్భుధః.

కుడిచేయి సర్పశీర్ష హస్తముపట్టి గడ్డముక్రిందనుంచి వైష్ణవస్థానమున నిలచిన వరాహావతారమగును.

నృసింహావతారము

ఏకపాదస్థితో వర్ధమాన మగ్రే విధాయచ

పునః రేచిత మాధాయ నృసింహం సంప్రదర్శయేత్.

ఎడమకాలిమీద నిలిచి కుడికాలు పురోభాగమునకు మడిచి ఎడమ మోకాలియందుంచి వర్ధమాన హస్తములను ముందుభాగమునకు పట్టివ్రేళ్లు కంపింపజేసిన నృసింహావతారమగును.

వా మ నా న తా ర ము

వామం కమండులుధర మరాళం హృదయో పరం
విధాయ వైష్ణవస్థానే స్థితో వామన మీక్షయేత్.

ఎడమచేయి కమండులు ధరించినట్లుగా పద్మకోశ హస్తమును
బోర్లవైచి కుడిచేయి హృదయమందు అరాళహస్తముగాపట్టి వైష్ణవ
స్థానకమందు నిలిచిన వామనానతార మగును.

ప ర శు రా మా వ తా ర ము

సమస్థానస్థిత స్కంధే పతాకా సమసంగతౌ
వామే చోర్ధ్వముఖౌ కృత్వా జామదగ్నిం ప్రదర్శయేత్.

సమస్థానమున నిలిచి ఎడమభుజమున పతాకహస్తములు ఊర్ధ్వ
ముఖముగా కలిపిపట్టిన పరశురామావతార మగును.

రా మా వ తా ర ము

స్థిత్యా లలీఢస్థానే సన్యం శిఖరం ప్రసార్య తత్
పార్శ్వే లంససమీపే ఖటకాముఖో లపరే విధీయతే.
సన్యంచ శిఖరం కృత్వా దక్షిణం ఖటకాముఖం
వైష్ణవస్థాన మాసీనం రామచంద్రం ప్రదర్శయేత్.

ఆలీఢస్థానమందు నిలిచి ఎడమచేయిసాచి శిఖరహస్తముపట్టి,
కుడిచేయి కుడిభుజమునకు ప్రక్కగా చెవిసమీపమున ఖటకాముఖ
హస్తము పట్టినను, ఎడమభుజముదగ్గర ఎడమచేయి శిఖరహస్తమును,
కుడిభుజముదగ్గర కుడిచేయి ఖటకాముఖమునుపట్టి వైష్ణవస్థానమున
నిలిచినను రామావతారమగును. [పా తాం త ర ము]

సన్యం పతాకహస్తంచ నిధాయోర్ధ్వతలం హృది
సందంశ మపరం నాసికాగ్రే దృష్టిం నివేశ్యచ
విలాస స్థాన మాసీనం రామచంద్రం నిదర్శయేత్.

కుడిచేయి పతాకహస్తమును ఎడమచేయి సందంశహస్తమును
హృదయమువద్ద ఊర్ధ్వముఖముగాపట్టి నాసికాగ్రమున దృష్టిని నిల్పి
విలాసముగా కూర్చున్నయెడల రామావతారమగును. [ఇది ప్రచారము
వందున్నట్లు కనుపించుటలేదు.]

బలరామావతారము

హస్తాతు ముష్టిశిఖరౌ సీరాకర్షణ లీలయా

ఆలీఢే సంస్థితః కృత్వా బలరామం ప్రదర్శయేత్.

విలాసముగా నాగలి పట్టుకున్నట్లు ఒకటి ముష్టిహస్తము మరి
యొకటి శిఖరముపట్టి ఆలీఢమందు నిలిచిన బలరామావతారమగును.

బుద్ధావతారము

సమస్థానస్థితో డోలాహస్తా వృభయపార్శ్వయోః

సంచాలయన్ బుద్ధరూపం భరతజ్ఞః ప్రదర్శయేత్.

సమస్థానమున నిలిచి డోలా హస్తములు రెండుప్రక్కలకు
ఊపుచు పట్టిన బుద్ధావతారమగును.

కల్యాణతారము

పతాకం దక్షిణ స్కంధే కృత్వా ముష్టిం తథాపరే

ఏకపాదస్థితః కల్కిం భరతజ్ఞః ప్రదర్శయేత్.

ఎడమ భుజముమీద పతాక హస్తమును, కుడిభుజముమీద
ముష్టిహస్తమునుపట్టి ఒంటికాలుమీద నిలిచిన కల్యాణతార మగును.

బ్రహ్మ

నిగమాభ్యాసకరేణ బ్రహ్మస్థానే స్థితో విరించి స్వాత్.

కుడిచేయి హంసాస్యము, ఎడమచేయి చతురముపట్టి బ్రహ్మ
స్థానమున నిలిచిన బ్రహ్మయగును.

వేణుగోపాలుడు

త్రిభంగస్థాన మాలంబ్య సందంశౌ ముఖసన్నిధౌ

నిధాయ చాలయన్ వేణుగోపాలం దర్శయే ద్భుధః.

త్రిభంగస్థానమున నిలిచి సందంశహస్తములు ముఖమునకు దగ్గ
రగా కొంచెము ప్రక్కకుపట్టిన వేణుగోపాలు డగును.

పద్మనాభుడు

నాభే రూర్ధ్వం పద్మకోశం దక్షిణం వినిధాయచ

సందర్శయే త్పద్మనాభం సర్వాభినయ కోవిదః.

కుడిచేయి నాభిదేశమునకు కొంచెము పైగా పద్మకోశ హస్తము
పట్టి ఎడమచేయి అర్థచంద్రముగా నడుమునందుంచి వైష్ణవ స్థానమున
నిలచి పద్మనాభస్వామిని అభినయించవలయును.

విష్ణు నానారూపములు
సమస్థానస్థితో హస్తా విధాయ వరదాభయశా
నానావిధాని రూపాణి దర్శయే త్కమలేశితుః.

సమస్థానమున నిలిచి వరదాభయహస్తములు పట్టిన విష్ణుమూర్తి
యొక్క నానారూపములయందు వినియోగించును.

శివుడు

శైవస్థానస్థిత శూల ముద్రాంకిత కరోఽపరం
మృగశీర్షకరం కృత్వా గౌరీశం దర్శయే ద్భుధః.

శైవస్థానమున నిలిచి కుడిచేయి త్రిశూలహస్తమును, ఎడమ
చేయి మృగశీర్ష హస్తమును పట్టిన గౌరీపతియగు ఈశ్వరుడగును.

అర్థనారీశ్వరుడు

కృత్వా సన్యం పద్మకోశం తామ్రచూడం తతోపరం
శైవస్థానే స్థిత స్వార్థనారీశం దర్శయే ద్భుధః.

కుడిచేయి పద్మకోశము, ఎడమచేయి తామ్రచూడము పట్టి
శైవస్థానమున నిలిచిన అర్థనారీశ్వరుడగును.

సద్యోజాతముఖము

తస్మిన్ స్థానే స్థితః కర్ణే నిధాయ ఖటకాముఖం
సద్యోజాతముఖం రుద్రం దర్శయే న్నాట్యకోవిదః.

శైవస్థానమందుండి ఎడమ చెవిదగ్గర ఖటకాముఖము పట్టి
(కుడిచేయి త్రిశూలముపట్టిన) సద్యోజాతముఖుడగు ఈశ్వరుడగును.

వామదేవముఖము

అథోదృష్టి రుదోదేశే నిధాయ శిఖరంకరం
ఆకాశచరణం గచ్ఛన్ వాహదేవం ప్రదర్శయేత్.

అధోముఖ దృష్టికలిగి హృదయస్థానమున శిఖరహస్తమునుపట్టి
అకాశ చారీగమనమును చూపిన వామదేవముఖుడగు శివుడగును.

అ ఘో ర ము ఖ ము

అలీఢః కర్తరీం ఫాలే కృత్వాఽఘోరముఖో భవేత్.

కర్తరీముఖహస్తమును ఫాలభాగమునడంచి అలీఢస్థానకమున
నిలిచిన అఘోరముఖ శివుడగును.

త త్పు రు ష ము ఖ ము

శైవస్థః కర్తరీ వక్త్రే శిరోఽధశ్చాలయ స్కరౌ

దర్శయే ద్భరతాభిజ్ఞ శ్శివం తత్పురుషాకృతిమ్.

శైవస్థానమున నిలిచి కర్తరీముఖ హస్తము ముఖముదగ్గర
పట్టి శిరమువంచి చలింపజేసిన తత్పురుషముఖ శివుడగును.

ఈ శా న ము ఖ ము

కృత్వైకం మృగశీర్షాఖ్యం అర్థచంద్రం తతోఽపరం

శైవస్థో దర్శయే త్ప్రాజ్ఞ ఈశానముఖ మీశ్వరమ్.

ఒక చేయి అర్థచంద్రము, మరియుకచేయి మృగశిరముపట్టి
శైవస్థానకమున నిలిచిన ఈశానముఖ శివుడగును.

స ర స్వ తీ

అశ్వక్రాంతస్థానే స్థిత్యా ఖటకాముఖ మపసవ్యకరం

సవ్యం ముష్టిం కృత్వా సరస్వతీం దర్శయే దభినయజ్ఞః

దక్షిణం చతురం తిర్యక్ప్రసార్యాగ్రేఽపరం కరం

ఖటకావదనం వాణీం దర్శయే దాయతే స్థితే.

ఎడమచేయి ఖటకాముఖము, కుడిచేయి ముష్టిహస్తముపట్టి
అశ్వక్రాంతస్థానకమున నిలిచినను, ఆయతస్థానకమున నిలిచి కుడిచేయి
అడ్డముగా ముందుభాగమునకు సాచి చతురహస్తముగాను, ఎడమ
చేయి ఖటకాముఖముగాను పట్టిన సరస్వతీదేవి యగును.

ల క్ష్మీ దే వి

ఖటకావదనం వామం సవ్యపార్శ్వే నిధాయచ

విలాసస్థాన మాశ్రిత్య దర్శయే త్కమలాలయామ్.

ఎడమచేయి ఖటకాముఖముపట్టి కుడిపార్శ్వమునందుంచి విలాస
స్థానమున నిలిచిన లక్ష్మీదేవియగును.

పార్వతీదేవి

వామాంసే వామఖటకాం పతాక మపరంకరమ్
అధఃకృత్వా చలత్పాదః పార్వతీం దర్శయే ద్భుధః
వామసార్వే వామముష్టిం దక్షిణే ఖటకాముఖమ్
కర్ణాంతికే నిధాయాంబాం చలత్పాదః ప్రదర్శయేత్.

ఎడమచేయి ఎడమభుజముదగ్గర ఖటకాముఖముగాను, కుడి
చేయి అధోముఖముగా పతాకహస్తముగాను పట్టి కుడికాలు చలింప
జేయుచు నిలచినను, ఎడమపార్శ్వమున ఎడమచేయి ముష్టిహస్తమును,
కుడిచేయి కుడిచేవికి దగ్గరగా ఖటకాముఖమును పట్టి కుడికాలు చలింప
జేసినను పార్వతీదేవియగును.

ఊర్వశీ

వామాంసే వామఖటకాం త్రిపతాకం చ మూర్ధాని
నిధాయాపాంగవిక్షేపై రూర్వశీం దర్శయే ద్భుధః.

ఎడమభుజమున ఎడమచేయి ఖటకాముఖమును, కుడిచేయి
శిరమున త్రిపతాకగాను పట్టి క్రీగంటి చూపులు చూచుచు నిలిచిన
ఊర్వశీయగును.

భూదేవి

వామేన ఖటకాస్యేన పతాకేనేతరేణచ
అధోముఖేన వసుధాం దర్శయే న్నాట్యకోవిదః.

ఎడమచేయి ఖటకాముఖము, కుడిచేయి పతాకముపట్టి అధో
ముఖముగా మండలాకారము వచ్చునట్లు పట్టిన భూమియగును.

మన్మధుడు

విధాయ శిఖరం సవ్యం దక్షిణం ఖటకాముఖమ్
ధనుస్సంధాన నిరతః పంచబాణం ప్రదర్శయేత్
హంసాస్యం దక్షిణం శ్రోత్రే త్రిపతాకం పరంకరమ్

గండే పునశ్చ సందంశం హృదికృత్వాపి దర్శయేత్
సూచీముఖం దక్షిణంవా వామంచ ముకుళం స్మరే.

ఎడమచేయి శిఖరహస్తమును, కుడిచేయి ఖటకాముఖహస్తము
ధనుస్సును సంధించినట్లు పట్టినను, కుడి చెవి దగ్గర హంసాస్యము,
ఎడమచేక్కిలిదగ్గర త్రిపతాకమునుపట్టి మరల ఆ త్రిపతాకమును
హృదయమందు సందంశహస్తముగా మార్చి పట్టినను, కుడి ఎడమ
చేతులలో ఒకటి సూచీముఖము, మరియొకటి ముకుళము అంగ
పర్యాయముగా పట్టినను మన్మథుడగును. (అత్ర మూలే వాశబ్దః ప్రకా
రాంతరబోధకః అంగపర్యాయ ఇత్యర్థః)

మే ఘ ము

అభయం దక్షిణం వామం పతాకం విరళాంగుళిం
విధాయాధోముఖం ప్రాజ్ఞః దర్శయేత్ వలాహకమ్.

కుడిచేయి అభయహస్తము, ఎడమచేయి వ్రేళ్లు విడివిడిగానుండు
చట్లు పతాకహస్తమును అధోముఖముగాపట్టిన మేఘమగును.

వి నా య కు డు

వామం కరికర ముదరే ఖటకాముఖ మపరం చలయిత్వాంసే
సందర్శయే ద్దణేశం సకలసురారాధితం విబుధః.

ఎడమచేయి ఉదరమునందు కరిహస్తముగాను, కుడిచేయి ఖట
కాముఖము చలింపజేయుచు భుజమునందును పట్టిన వినాయకుడగును.

కు మా ర స్వా మి

శ్రోత్రదేశే పురస్తాశ్చ త్రివారం కర్తరీముఖౌ
కృత్వా లభినయసారజ్ఞః సేనాన్యం సంప్రదర్శయేత్
వై శాఖీ దక్షిణం తిర్యగ్విధాయ ఖటకాముఖమ్
తథా లభినయసారజ్ఞః ప్షణ్ముఖం సంప్రదర్శయేత్.

కర్తరీముఖ హస్తములు మూడుమార్లు చెవిదగ్గరను, ముఖము
నకు ఎదురుగాను పట్టినను, లేక వైశాఖిస్థానమందు నిలిచి కుడిచేయి
అడ్డముగాత్రిప్పి ఖటకాముఖ హస్తముపట్టినను కుమారస్వామియగును.

సు గ్రీ వు డు - ఆం జ నే యు డు
కుంచి తై కాంఘ్రి రాసీనో విధాయ ముకుళౌ కరా
సుగ్రీవం హనుమంతంచ దర్శయే న్నాట్యకోవిదః.

ఒకకాలు మడిచికూర్చుడి ముకుళహస్తములనుపట్టిన సుగ్రీవ -
ఆంజనేయు లగుదురు.

అష్ట ది క్పాలురు - ఇంద్రుడు
వామోఽరాళః ఫాలే త్రిపతాకో దక్షిణో భవే దింద్రే
ఎడమచేయి అరాళహస్తముగాను, కుడి చేయి త్రిపతాక
హస్తముగాను ఫాలభాగమందుపట్టిన ఇంద్రుడగును.

అగ్ని
హృది కర్తరీతు తిర్యక్త్రిపతాకో భవతి సవ్యోఽగ్నా
హృదయమునందు ఎడమచేయి అడ్డముగాత్రిప్పి కర్తరీముఖము,
కుడిచేయి త్రిపతాకము పట్టిన అగ్నియగును.

యముడు
వామం సూచీముఖం స్కంధే దక్షిణం చాలపల్లవమ్
కృత్వా సమస్థితః కూరదృష్టిః సందర్శయే ద్యమమ్
ఎడమచేయి ఎడమభుజమునందు సూచీముఖముగాను, కుడిచేయి
వక్షమున అలపల్లవముగాను పట్టిన యముడగును.

నైరృతి
అంశేఽర్థచంద్రం వామంచ సమస్థో దక్షిణం కరమ్
విధాయోర్ధ్వం పతాకంచ నిరృతిం దర్శయే ద్భుధః
ఎడమచేయి ఎడమభుజమందు అర్థచంద్రము, కుడిచేయి ఊర్ధ్వ
ముఖముగా పతాకము పట్టి సమస్థానమందు నిలిచిన నైరృతియగును.

వరుణుడు
అధోముఖం చలం సవ్యం పతాకం దక్షిణం కరమ్
అరాళం అభయం కృత్వా ధర్మయేత ప్రచేతసమ్.
ఎడమచేయి అధోముఖముగా పతాకము, కుడిచేయి అరాళము
పట్టి మరల అభయహస్తమువలె మార్చి పట్టిన వరుణుడగును.

వా యు వు

సమస్థో వామ మభయం పతాకం దక్షిణం కరమ్
ఊర్ధ్వం కృత్వా చాలయన్ సమీరం దర్శయే ద్భుధః
సమస్థానమున నిలిచి ఎడమచేయి అధోముఖముగాను, కుడి
చేయి ఊర్ధ్వముఖముగాను చలింపజేయుచుండిన వాయువగును.

కు బే రు డు

వామే పద్మకోశంచ గదాహస్తంచ దక్షిణే
సమస్థానక మాదాయ కుబేరం సంప్రదర్శయేత్
వామం పద్మం దక్షిణేతు గదాఽఽయక పతేః కరః.
ఎడమచేయి పద్మకోశము కుడిచేయి గదాహస్తము (శిఖరము)
పట్టి సమస్థానమున నిలిచిన కుబేరుడగును.

ఈ శా ను డు

దక్షిణం త్రిపతాకంచ వామం ముష్టిం విధాయచ
శైవస్థానస్థితః ప్రాజ్ఞో దర్శయే త్పార్శ్వతీపతిమ్.
కుడిచేయి త్రిపతాకము, ఎడమచేయి ముష్టిహస్తముపట్టి శైవ
స్థానమున నిలిచిన ఈశానదిక్పతియగు శివుడగును.

న వ గ్ర హ ము లు - బా ల సూ ర్యు డు
ఖటకావదనం కృత్వా పార్శ్వయో స్సమసంస్థితః
ప్రసన్నదృ గ్బాలభానుం భరతజ్ఞః ప్రదర్శయేత్.
సమస్థానముననిలిచి పార్శ్వ భాగములయందు ఖటకాముఖ
హస్తములుపట్టి ప్రసన్న దృష్టితోచూచిన బాలసూర్యుడగును.

మ ధ్యా హ్నా సూ ర్యు డు

దక్షిణం భ్రామయన్ సూచీం పురః ఫాలే నివేశ్యచ
క్రూరదృష్టి స్సమస్థాన స్థితో మధ్యందినాఽరుణమ్.
కుడిచేయి సూచీముఖహస్తము చక్రమువలె ముందు భాగమున
చలింపజేయుచు ఫాలభాగమందుంచి క్రూరదృష్టితో సమస్థానమున
నిలిచిన మధ్యాహ్నసూర్యుడగును.

సా యం సూర్యుడు

సమస్థో దర్శయే త్ప్రాజ్ఞః సాయంసమయ భాస్కరమ్.

ప్రసన్నదృష్టిగలిగి సమస్థానముననిలిచి సూచీముఖహస్తములను
ఫాలమునుండి అఘోముఖముగా హృదయముదగ్గరకు కొనివచ్చిన
సాయం సూర్యుడగును.

బాలచంద్రుడు

త్రిపతాకం కర్తరీవా ప్రసార్యోర్ధ్వం సమస్థితః
దక్షిణం త్రిపతాకంచ కృత్వా బాలేందు మీక్షయేత్.

సమస్థానముననిలిచి ఎడమ చేయి త్రిపతాకముగాని, కర్తరీ
ముఖముగాని ఊర్ధ్వముఖముగాపట్టి కుడి చేయి త్రిపతాకముపట్టిన
బాలచంద్రుడగును.

పూర్ణచంద్రుడు

పూర్వవ త్సవ్య మపరమూర్ధ్వం సూచీముఖం కరమ్
భ్రామయ న్నూర్ధ్వదృక్పూర్ణచంద్రం ప్రాజ్ఞః ప్రదర్శయేత్.

బాలచంద్రుని యందువలె సమస్థానముననిలిచి ఎడమచేయి
త్రిపతాకము లేక కర్తరీముఖము ఊర్ధ్వముఖముగాపట్టి మరల కుడిచేయి
సూచీముఖముగామార్చి చలింపజేయుచు ఊర్ధ్వదృష్టి కలిగియుండిన
పూర్ణచంద్రుడగును.

అంగారకుడు

నిధాయ పార్శ్వయో స్సూచీముఖం సందంశ ముగ్రదృక్
సమస్థానం సమాశ్రిత్య దర్శయే ద్భూమి నందనమ్.

సమస్థానమున ఉగ్రదృష్టితోనిలిచి ఉభయపార్శ్వములయందు
ఒకచేయి సూచీముఖము మరలొకచేయి సందంశము పట్టిన
అంగారకుడగును.

బుధుడు

వామాంసే ముకుశం వామం సందంశం దక్షిణే భుజే
సౌమ్యదృష్టి స్సమస్థాన స్థితః సౌమ్యం ప్రదర్శయేత్.

ఎడమభుజమందు ఎడమచేయి ముకుళహస్తమును, కుడిభుజమందు కుడిచేయి సందంశహస్తముపట్టి సౌమ్యదృష్టితో సమస్థానమందుండిన బుధుడగును.

బృహస్పతి

మృగశీర్షం నాసికాగ్రే పతాకం వామమంసకే
కృత్వోర్ధ్వద్వద్గురుం ధీమాన్ దర్శయే చ్చాలయ నిరః.

కుడిచేయి నాసికాగ్రమున మృగశీర్ష హస్తమును, ఎడమచేయి భుజమందు పతాకహస్తమునుపట్టి ఊర్ధ్వదృష్టితో శిరము చలింపజేసిన దేవగురువగు బృహస్పతియగును.

శుక్రడు

సందంశం పార్శ్వయోః కృత్వా మూర్ధానం చాలయన్బుధః
నిమిల్య చైకం నయనం దైత్యాచార్యం ప్రదర్శయేత్.

ఉభయపార్శ్వములయందు సందంశహస్తములనుపట్టి శిరము చలింపజేయుచు ఒక కన్నుమూసిన రాక్షసగురువగు శుక్రుడగును.

శని

క్రూరదృష్టి ర్మందగామీ ధరాం పశ్యన్ సమస్థితః
శుకతుండం సవ్య మూరుప్రాంతే పశ్యాత్పునః పురః
ముష్టిం దక్షిణతాం తామ్రచూడం కుర్యాత్చనైశ్చరే.

క్రూరదృష్టికలిగి మెల్లగా అడుగులు వేయుచు భూమిని చూచుచు సమస్థానమున నిలిచి ఎడమతొడ ప్రాంతమున ఎడమచేయి శుకతుండమునుపట్టి, మరల వెనుకభాగమునను ముందుభాగమునను ముష్టి హస్తమునుపట్టి, కుడిచేత తామ్రచూడమును పట్టిన శనైశ్చరుడగును.

రాహువు

సర్పశీర్షంవామకరే సూచీస్యా ద్దక్షిణే కరే
రాహుగ్రహ కరప్రోక్తో భరతాగమ వేదిభిః.

ఎడమచేయి సర్పశిరము, కుడిచేయి సూచీముఖము పట్టిన రాహుగ్రహమగును.

కేతువు

వామే కరేతు సూచీస్యా ద్దక్షిణేఽర్థపతాకః

కేతుగ్రహ కరప్రోక్తో భరతాగమ వేదిభిః.

ఎడమచేయి సూచీముఖము, కుడిచేయి అర్థపతాకము పట్టిన
కేతుగ్రహమగును.

పంచభూతములు

పతాక సూచీనదన మనయో ర్భూతపంచకే.

కుడిచేయి సూచీముఖము, ఎడమచేయి పతాకహస్తముపట్టినను,
లేక వామదక్షిణ హస్తములు మార్చి పట్టినను పంచభూతములగును.

సముద్రము

పతాకస్వస్తికం కుర్యా దధవా స్వస్తికం కరౌ

సకృత్వా బహువారంవా చాలయ స్మండలం తథా

ఊర్ధ్వం పున రథోదేశే సముద్రాభినయో బుధః

పతాక స్వస్తికము, లేక త్రిపతాక స్వస్తికము ఒకసారిగాని,
అనేక పర్యాయములుగాని మండలముగాను, ఊర్ధ్వముగాను అథో
ముఖముగాను చలింపజేయుచు పట్టిన సముద్రాభినయమగును.

ఆకాశగంగ

దక్షిణేన పతాకేన చోర్ధ్వం సవ్యేన తాదృశా

ప్రదృశ్య తిర్యక్సంచాల్య దర్శయేత వియన్నదీమ్.

సముద్రమువలె కుడిచేయి పతాకహస్తము ఊర్ధ్వముఖముగాను
ఎడమచేయి ఊర్ధ్వముఖ పతాకహస్తము అడ్డముగా సంచలింపజేసిన
ఆకాశగంగ యగును.

గంగానది

వామంతు ఖటకాం కృత్వా పతాకం విరళాంగుళిః

ప్రసార్య పురతోగచ్ఛన్ దర్శయే జ్ఞహ్నునందినీమ్.

ఎడమచేయి ఖటకాముఖము, కుడిచేయి వ్రేళ్ళు ఎడఎడముగా
పతాకము సాచిపట్టి ముందుభాగమునకు నడిచిన గంగానదియగును.

గో దా వ రీ న ది

అధోముఖా సంచలితౌ పతాకౌ విరళాంగుళీ

కృత్వా సందర్శయే న్నాట్యజ్ఞో గోదావరీం నదీమ్.

చేతివేళ్ళు ఎడఎడముగా రెండుచేతుల పతాకహస్తములు పట్టి
అధోముఖముగా సంచలింపజేసిన గోదావరినది యగును.

కా వే రి - రే వా - న ర్మ దా న దు లు

పతాకౌ తాదృశౌ కృత్వా రుజుయానేన సంచరన్

కావేరీం దర్శయే ద్రేవాం చక్రసంచారణ స్తథా.

గోదావరీ నదినలె హస్తములనుపట్టి రుజుగమనముతో నడచుచు
కావేరీనదిని అభినయించవలెను. మరియు పూర్వమువలెనే పతాక
హస్తములనుపట్టి చక్రసంచారణము చేయుచు వక్రముగా నడచిన
నర్మదానది యగును. [తథా తేనప్రకారేణ పతాకహస్తౌ కృత్వా
వక్రసంచరణస్సన్ కుటిలగమనస్సన్ రేవాం నర్మదాంచ దర్శయేత్]

తుం గ భ ద్రా న ది

పతాకం దక్షిణం చాధోముఖం సంచాలయ స్కరం

మృగశీర్షే కరే నామే మధ్యమాం కించిదున్నతామ్

విధాయ భరతాభిజ్ఞః తుంగభద్రాం ప్రదర్శయేత్.

అధోముఖముగా చలింపజేయుచు కుడిచేయి పతాకహస్తము,
ఎడమచేయి మధ్యయందు కొంచెముగావంచి మృగశీర్ష హస్తము పట్టిన
తుంగభద్రానది యగును.

ఇతి శ్రీభరతసారే నాట్యచార్య లంకా సూర్యనారాయణశాస్త్రి
విరచితే ఆంధ్రవ్యాఖ్యానే దేవతా హస్త ప్రకరణమ్

మ ను ష్య హ స్త ప్ర క రణ మ్

న ధు వు - అ రుం ధ తి - ప తి వ్ర త

ఆనమ్య నదనం పాదాంగుష్ఠం పశ్య న్నురస్థలే
విధాయ సవ్య ఖటకాకరౌ కించి ద్విన్యత్యచ
నధూ మరుంధతీంచై న దర్శయేత పతివ్రతామ్.

ముఖము నంచి కాలిబొటనవ్రేలు చూచుచు ఉరస్థలమున ఎడమ
పార్శ్వముగా ఖటకాముఖహస్తములు కొంచె మెడముగాపట్టిన పెండ్లి
కూతురు - అరుంధతీదేవి - పతివ్రతల యభినయమగును.

వి వా హ ము

సవ్యం ముష్టికరం కృత్వా ప్రకోష్ట మితరేణతు
కరేణ తస్య సంగృహ్య దర్శయేత్ పాణిపీడనమ్
అన్యోన్యాభిముఖౌ ముష్టి మేళయే త్సస్మితాననమ్.

ఎడమచేయి ముష్టిహస్తముపట్టి కుడిచేత ఎడమచేయి మణికట్టు
పట్టుకొనినను, చిరునవ్వు నవ్వుచు పరస్పరాభిముఖ మగునట్లు రెండు
చేతులు ముష్టిహస్తములు కలిపిపట్టినను వివాహాభినయమగును.

వే శ్య

ఖటకావదనం వామం వక్షదేశే నిధాయచ
దక్షిణం పద్మకోశంచ పురఃకృత్వా విలోకయన్
సలీలం సస్మితం చాథ బుధో వేశ్యాం ప్రదర్శయేత్.

వక్షఃస్థలమున ఎడమచేయి ఖటకాముఖము, ముందుభాగమున
కుడిచేయి పద్మకోశముపట్టి, విలాసముగ చిరునవ్వుతో చూచినయెడల
వేశ్యాభినయమగును.

వి ధ వ

పతాకం దక్షిణం వక్షో దేశేచ ఖటకాముఖమ్
వామం కృత్వా వామపార్శ్వే కించి దాకుంచ్య మస్తకమ్
ధరా మాలోకయన్ ధీరో విధవాం సంప్రదర్శయేత్.

కుడిచేయి పతాకము వక్షమందుంచి ఎడమచేయి ఖటకాము
ఖము ఎడమవక్షమందుంచి ఎడమపార్శ్వమునకు కొంచెము తలవంచి
భూమిని చూచుచు నిలిచి విధవను ప్రదర్శించవలెను.

మ రు గు జ్ఞ

పర్యాయతో ముష్టిహస్తా చాలయ స్నగ్రతో ముహూః

కుజ్ఞం కుజ్ఞాం శీఘ్రగామీ దర్శయే న్నాట్యకోవిదః.

మాటిమాటికి ముందుభాగమునకు వరుసగా ముష్టిహస్తములు
చలింపజేయుచు త్వరితముగ నడచిన మ రు గు జ్ఞ స్త్రీపురుషుల
అభినయమగును.

పొట్టి వాడు

నికుంచ్య పృష్ఠం గచ్ఛన్ సఖర్వం దర్శయే ద్భుధః.

వీపునువంచి నడుచుచు పొట్టివానిని ప్రదర్శించవలెను.

అ త్త

సర్పశీర్షం వామకరం త్రిపతాకంతు దక్షిణం

అనయో స్సంవిధౌ కృత్వా శ్వశూం సందర్శయే ద్భుధః.

ఎడమచేయి సర్పశీర్షము, కుడిచేయి త్రిపతాకముపట్టి ఈ రెండు
హస్తములు కలిపిన అత్త అభినయమగును.

మామ

అగ్రే వక్షస్యంజలించ పతాకం దక్షిణం తతః

దక్షిణాంసే సన్నిధాప్య శ్వశూరం దర్శయే ద్భుధః.

వక్షస్థలమునకు ముందుభాగమున అంజలిహస్తముపట్టి తరువాత
కుడిచేయి పతాకముగాజేసి కుడిభుజమందుంచిమామనుప్రదర్శించవలెను.

తో డి కో డ లు

వామ మర్థపతాకంచ మృగశీర్షంచ యాతరి.

ఎడమచేయి అర్థపతాకము కుడిచేయి మృగశీర్షముపట్టి తోడి
కోడలను ప్రదర్శించవలెను.

ఆ డ బి డ్డ

నమ్రమూర్ధా హంసపక్షం యోజయేచ్ఛ ననందరి.

శిరమునంచి హంసపక్షహస్తముపట్టి ఆడబిడ్డను చూపవలెను.

మ గ డు

సందంశం ప్రథమం కంఠే కృత్వా దక్షిణపాణినా

మణిబంధం తతో వామం గృహీత్వా దర్శయేత్పతిమ్.

మొదట కంఠమందు సందంశహస్తముపట్టి తరువాత కుడిచేయి
మణిబంధముపట్టి ఎడమచేయి పట్టుకొని మగనిని ప్రదర్శించవలెను.

స వ తి.

కృత్వా సవ్యం సర్పశీర్షం దక్షిణం ఖటకాముఖం

విధాయ వక్షోనికతే సపత్నీం దర్శయేద్బుధః.

వక్షస్థలసముఖమందు ఎడమచేయి సర్పశిరము, కుడిచేయి
ఖటకాముఖముపట్టి సనతిని ప్రదర్శించవలెను.

క స్య - (కూ తు రు)

సమస్థో సవ్యఖటకా మగ్రే కన్యాం ప్రదర్శయేత్.

సమస్థానముననిలిచి ముందునకు ఎడమచేయి ఖటకాముఖ
హస్తముపట్టి కన్యనభినయించవలెను.

దా సి

వామాంసే సర్పశీర్షంచ కృత్వా దాసీం ప్రదర్శయేత్

ఎడమభుజమున సర్పశిరహస్తముపట్టిన దాసి యగును.

త ల్లి

దక్షిణం సర్పశీర్షంతు కృత్వాంసే మాతరం బుధః

కుడిచేయి భుజమందు సర్పశీర్ష హస్తము పట్టిన తల్లియగును.

త ం డ్రి

పార్శ్వే సవ్య పతాకంచ కృత్వా సింహముఖం పరమ్

ఊర్ధ్వం సంచలయన్పాశ్చ పితరం సంప్రదర్శయేత్

ఎడమచేయి పార్శ్వమునకు పతాకహస్తముపట్టి కుడిచేయి సింహ
ముఖహస్తము ఊర్ధ్వముగాచలింపజేసిన తండ్రియందు వినియోగించును.

తా త

లలాటేంజలి మాదాయ దక్షిణం శిఖరం తతః

కృత్వా భరతశాస్త్రజ్ఞః దర్శయేచ్ఛ పితామహమ్.

లలాటమున అంజలిహస్తము తర్వాత కుడిచేయి శిఖరహస్తము పట్టిన తాతయందు వినియోగించును.

నా య స మ్న

ముకుళో నక్షసి మూర్ధ్ని ఫణిశీర్షం పితామహీం.

కుడిచేయి నక్షమందు ముకుళహస్తముపట్టి ఎడమచేయి సర్పశీర్షము శిరమునందుంచిన నాయసమ్నయందు వినియోగించును.

[నిరూపే దక్షిణే ముకుళ స్సద్యః సర్పశీర్ష ఇతి జ్ఞేయః]

మ ర ది - బా వ

నక్షసి శిఖరం పశ్చాత్పతాక మపరం భావక దేవరయోః.

నక్షమునందు కుడిచేయి శిఖరముపట్టి తరువాత ఎడమచేయి పతాకముపట్టిన మరది (చెల్లెలి పెనిమిటి) బావ (మగని తమ్ముడు) వీరియందు వినియోగించును.

పి న త ం డ్రి

సర్పశీర్షః కతా కృత్వా పితృవ్యం దర్శయే ద్భుధః

పితృవ్యాన్ దర్శయే త్పార్శ్వే దక్షిణే రచితాంజలిః.

నడుమునందు సర్పశీర్ష హస్తము పట్టినను, కుడిపార్శ్వమున అంజలిహస్తము పట్టినను పినతండ్రియందు వినియోగమగును.

అ క్క

పతాకా చతురా స్యాతాం అత్తికాయాం భుకాగ్రయోః.

భుజములయందు పతాకహస్తములనుపట్టి చతురహస్తములుగా మార్చిన (జ్యేష్ఠభగిని) అక్కయందు వినియోగించును.

చె ల్లె లు

కనిష్ఠభగినీం నాభా మృగశీర్షేణ దర్శయేత్.

నాభిస్థానమున మృగశీర్షహస్తముపట్టిన చెల్లెలు (కనిష్ఠభంగిని)
యందు వినియోగించును.

మే స మా మ

మాతులం దర్శయే త్పార్శ్వే వామే కృత్వాంజలిం బుధః.

ఎడమపార్శ్వమున అంజలిహస్తము పట్టిన మేసమామయందు
వినియోగించును.

స్నేహితుడు

సన్యం పతాకం నిక్షిప్య పతాకే దక్షిణే కరే

నాట్యజ్ఞో దక్షిణే పార్శ్వే సఖాయం సప్రదర్శయేత్.

ఎడమభాగమున పతాకహస్తము ఉంచి కుడిచేయి పతాకము
పట్టి కుడిపార్శ్వమున స్నేహితుని అభినయించవలయును.

అ వ య వ ము లు

పాదా ఫాలం పతాకేన గుల్ఫే మధ్యంచ ముష్టినా

బాహుమూలే నితంబేచ జానునీ చార్థచంద్రతః

జంఘాం కుక్షిం కపోతేన కరిహస్తేన సక్థిన్

ఖటకాముఖతో యోనిం మేఢంతు మృగశీర్షతః

నఖాలక శిరో గండ వృషణం త్రిపతాకతః

రదనా శ్శుకతుండేన సందంశేన గుదం తథా

సూచీముఖేన దృష్టి భూ నాభి నాసాఽధరం గుణం

బుద్ధించ కేశపాశంతు కర్తరీ స్వస్తికేనచ

మనోవికారం కర్తర్యా నలినీకోశతః కుచా

బాణేన నఖరా శ్చాలవల్లవేన కచం తథా

దోరంతరం స్వస్తికేన ముకుళై శ్శూచుకే నఖం

రోమరాజః సర్పమూర్ధ్ని కర్ణాచ వచనానిచ

హంసాస్యేన యథాయోగ్యం దర్శయే న్నాట్యకోవిదః.

భ్రమణము

ఉన్నతాంగులి నై కేస భ్రమణం తాడ్యతే యది.

కాలి బొటనవేలుమీద గుండ్రముగా తిరిగి నేలను ఘట్టించిన
భ్రమణమును పాదమగును.

కుంచితము

వినియ్యే కుంచితం ధాత్యా మంగుళీభిః స్థితం యది.

ములువెత్తి వంచిపట్టి భూమియందు వ్రేళ్లు మోపి నిలిచిన
కుంచితమును పాదమగును.

పార్శ్వకము

పార్శ్వకం స్యా త్పదై కేస తాడితం పార్శ్వపృష్ఠతః.

ఒకకాలుచేత భూమిని మడమయొక్క వెనుకభాగమువలన
పార్శ్వకమును పాదమగును.

ఘట్టితము

ఘట్టితం తాడ్యతే పార్శ్వ దక్షిణేన పదా యది.

కుడికాలుచేత పార్శ్వమందు భూమిని ఘట్టించిన ఘట్టితమును
పాదమగును.

పార్శ్వగము

బహుప్రకారై శ్చరణైః పార్శ్వస్థం యది పార్శ్వగమ్.

అనేక అడుగులు ఆడి ఒకప్రక్కకు ఉంచబడిన పాదము
పార్శ్వగమును పాదమగును.

ఉత్పేధము

ఉత్పేధం మూలాభ్యాం తాడ్యతే ధరణీ యది.

రొమ్మయొక్క మడమచేతను, వ్రేళ్లచేతను భూమిని

పాదమగును.

ఉత్పేధవిదః.

తా డి త ము

పదద్వయే వైకదా చే త్తాడ్యతే తాడితం భవేత్.

రెండుపాదములచేత భూమిని కొట్టిన తాడితమును పాదమగును.

ఉ డ్ ఘ ట్ ఠ ము

ఉ డ్ ఘ ట్ ఠం సార్థినా చే త్పదస్థేనచ తాడ్యతే.

కాలియొక్క మడమచేత, పాదముచేత భూమినికొట్టిన మను పాదమగును.

సూ చి క ము

స్థిత్యైకేన స్పృశే ధ్ధాత్రీ మంగుష్ఠేనతు సూచికమ్.

ఒకకాలుమీదనిలచి రెండవకాలి బొటనవ్రేలుతో భూతాకిన సూచిక మను పాదమగును.

అ గ్ర త ల స ం చ ర ము

అంగుళీభి ర్యదిచరే త్స్య దగ్రతల సంచరమ్.

కాలివ్రేళ్ల చేత ముందునకు నడచిన అ గ్ర త ల సంచరమును పాదమగును.

స్థా న క ము లు

గతాగతంచ వలితం వైశాఖం వైష్ణవం సమమ్

ఆలీఢంచ తథా ప్రత్యాలీఢం మండల మోదితే

అశ్వక్రాంతం చాయతంచ స్థానా న్యేతాని నర్తనే

గతాగతము, వలితము, వైశాఖము, వైష్ణవము,

ప్రత్యాలీఢము, మండలము, మోదితము,

స్థానకములు పదకొండు విధములు.